

Az érvelés és a stílus humora Gárdonyi regényeiben

Pedighát voltaképpen minden regény az író élete története. Akármiféle személyek is szerepelnek a regényben, a szívök mindig az író szíve.

Gárdonyi naplójából¹

1. Gárdonyi műveit sokan szerették, remélhetőleg sokan olvassák ma is. Népszerűségükről tanúskodik számos kiadásuk. Régebben minden könyvszerető családban megvolt a Dante-kiadás, a narancssárga vagy türkizkék könyvek, a stilizált szegfűmintás borítóval. (A szegfű egyik kedvenc virága lehetett Gárdonyinak, nincs olyan írása, amelyben ne szerepelne.) A legnagyobbak között tartjuk számon. Éppen ezért furcsa, hogy egy mai akadémiai összefoglalásban nincsen róla fejezet, neve említés szintjén csak négyszer bukkan fel a kötetben. A Gintli Tibor által szerkesztett *Magyar irodalom* című összefoglalásról van szó (Akadémiai, 2011), amelyről azt írják az interneten, hogy „Szerb Antal óta nem jelent meg ilyen alapos összefoglaló munka a magyar irodalomról.” De Szerb Antal elismerően írt Gárdonyiról! Kihagyása egy összefoglalásból azt jelenti, hogy az akadémiai és az egyetemi körök valamiért leminősítették, s ez a leminősítés kezdi elérni a tanterv- és tankönyvgyártókat. Ez a sorsa Mórának is, s lassanként Jókai is áldozatul esik az érthetetlen szelektálásnak. Az okokat csak sejtem, nem vállalkozhatom feltárásukra, bár utalok majd rájuk. Most csak annyi a célom, hogy új, retorikai szempontból írjak Gárdonyi stílusáról. Tartalmi szempontból nem elemzem műveit, mindössze rámutatok stílusának és humorának egyediségére és nagyszerűségére.

1.1. Sokan írtak Gárdonyiról, stílusát azonban csak Sík Sándor elemezte kellő alaposággal. Szerinte Gárdonyi stílusának gazdag sokoldalúsága három alaptípusra vezethető vissza. Az első a *konstatáló stílus*, sajátos mondatformákkal, benne az igék gazdagságával, egyéni főnevekkel. Másik jellegzetessége a *szemléletesség*, amely „nem a festőiség, hanem a plasztika eszközeivel jelenik meg nála”, hatását néhány vonással éri el, egyedi igével, jelzővel, hasonlattal. Stílusának harmadik alaptípusa a *lírai jelleg*, rövidmondatos marad, de nem konstatáló, hanem érzelmekkel teli, s mindenképp felett zeneiség, gondolatritmus jellemzi. „Stíljének fejlődése pedig körülbelül azt a vonalat futja meg, amelyet Arany János stíljének ismertünk meg: a konvenciótól, a naiv népiesen át: a koncentrált népiességből stilizált klasszikus magyar stílusig” (Sík Sándor 1928: 127; idézi Keller Péter is, 2015: 86–88). A sokirányú magyar regényirodalomban Gárdonyi sajátos helyet foglal el – hangsúlyozom: a legnagyobbak között: „A modern regénynek olyan formájához azonban, amelyet azonkívül, hogy organikus egész és a maga törvényei szerint tökéletes, speciálisan *magyar* regénynek nevezhetnénk, – aligha jutott valaki közelebb Gárdonyinál” (uo. 128). Hasonlóan ír stílusáról Schöpflin Aladár és Szerb Antal is. „A nyelve is alighanem tudatosan a népköltészet nyelvéből indul ki, erős ritmusú, rövid mondatai, a lehetőségig leegyszerűsített kifejezési formái, a parasztlelet képzetkörén maradó kép- és szólamkincse a nép ősi költői nyelvanyagából van kiépítve” (Schöpflin 1937/1990: 124). „Stílusa koncentrált népiességgel az Arany-hagyomány legjobb folytatója” (Szerb Antal 1943: 439).

Nyelvezetének tisztaságát, magyarosságát minden méltatója dicséri. Lőrincze Lajos ezt mondta róla egyik rádiós előadásában: „Ha azt kérdezik tőlünk, melyik magyar író ajánljuk, akitől szép magyarságot tanulhatunk, akinek művein nyelvérzékünket erősíthetjük, jó irányba fejleszthetjük, akkor az elsők között Gárdonyit szoktuk említeni, ajánlani. Az ő

¹ Gárdonyi József 1934, *Az élő Gárdonyi. II.*, 106, *Az a Hatalmas Harmadik* kapcsán írta Gárdonyi.

kristálytisza, finom színekben játszó, stílusa, egyszerű s mégis gazdag nyelve legjobb példa lehet mindenkinek” (idézi Kispéter 1970: 224).

1.2. A Gárdonyiról szóló szakirodalom igen nagy. Sík Sándor tanulmánya alapvető, és Gárdonyi méltó módon szerepel a régebbi összefoglalásokban. Schöpflin Aladár hangsúlyozza, hogy „ő írta a magyar paraszteletről a legszebb novellákat” (Schöpflin 1990/1937: 121). Röviden ír népiességéről, meleg parasztábrázolásáról, a Göre-humorról, de a férfi-nő konfliktus ábrázolását emeli ki, ha meggondoljuk, jogosan: a szerelem és a házasság problémája végigkíséri egész pályáját. Szerb Antal rövid jellemzésében benne van Gárdonyi sokoldalúsága: „Falu-pártisága alakítja ki magyarság-látását, mely főképp történelmi regényeiben domborodik ki” (Szerb Antal 1943: 439).

A kommunizmusban a marxista irodalomkritika nem tudott mit kezdeni Gárdonyi Isten-hitével, miszticizmusával, pszichologizmusával, de haza- és népszerűségét elismerték, s életművét alapvetően méltóképpen kezelték, sőt úgy vélték, hogy „helyretették”.

Sík Sándor elemzéséről nem volt a kommunizmus ítései, a marxista irodalomkritikának jó véleménye: „A máig kísértő, félreértett Gárdonyi portré kialakításában különösen jelentős szerepet játszott Sík Sándor egyébként kitűnő művészi elemzésekben gazdag Gárdonyi-tanulmánya” (Kispéter 1970: 226). Érthető ez a lakonikus megállapítás (sajnos, nincs kifejtve), végül is Sík Sándor meggyőzően elemzi Gárdonyi istenhitének kialakulását, megerősödését. Ez nem volt aktuális az 1950 utáni években. A Sötér-féle irodalomtörténetben (a „spenótban”) Mezei József rosszállóan ír Gárdonyi miszticizmusáról (pontosabban: azt írja, hogy *A láthatatlan ember* „miszticizmusa ellenére” a legjelentősebb regénye); lélektaniséga romantikus és idealista (911); s azt állapítja meg, hogy az *Egri csillagok* után írásművészete hanyatlak (913). De az összes nagy regény az *Egri csillagok* után születik! Nyilvánvalóan „miszticizmusát”, lélekábrázolását tekinti hanyatlásnak, hiszen a marxista irodalomkritikus számára a társadalom ábrázolása fontos. Mezei szerint történelemábrázolása nem teljes, mert nem ír szociális problémákról; parasztábrázolása sem tetszett, mert nem volt olyan, mint Móricz (erre az utolsó sorokból következtethetünk). Népiessége mégis megfelelt a hivatalos ideológiának, demokratizmusát hangsúlyozták (például az egri várvédelem kapcsán), még magyarsága és hazaszeretete is méltatást kapott, sőt humoros megjegyzéseit is dicsérik.

Kispéter András alapvetően tárgyilagos monográfiájában azt írja róla, hogy egyszeri jelenség volt a magyar irodalomban, nem tartozott egyetlen iskolához sem, s nem hozott létre iskolát. Ez igaz. De hozzáteszi: művészete átmenetet képez a 19. és a 20. század művészete között, a nép-nemzeti iskola és a Nyugat nemzedéke között (Kispéter 1970: 223). Azzal a megállapításával egyetérthetünk, hogy Gárdonyi egyszeri jelenség, de azzal semmiképpen sem, hogy átmenetet képez Jókai romantikája, Mikszáth anekdotizmusa, valamint Móricz vaskosabb realizmusa és Kosztolányi lélekábrázolása között. Miért volna átmenet? Láthattuk, hogy Sík Sándor a legnagyobbak közé sorolta, méltán és alapos elemzés után.

A magyar irodalom története című munka (a „paradicsom”) nem összefüggő irodalomtörténet, hanem tanulmányok halmaza. Egyetlen tanulmány szól Gárdonyiról, mégpedig Györke Ágnes írása az *Egri csillagokról* (2007: 625–637). Ő is felveti a „hanyatlásmítosz” problémáját. Ezt ideológiai alapon jelentette ki annak idején Mezei József. Megjegyzem: a hanyatlás divatos irodalomkritikai „toposz” volt: Jókairól is megállapították, hogy hanyatlak, azután Fried István sikeresen cáfolta ezt a véleményt, megírta, hogy „Öreg Jókai nem vén Jókai” (2003-ban megjelent könyvének a címe).

Györke Ágnes tanulmánya bevezetésében megemlíti, hogy a mai irodalmárok hallgatnak Gárdonyiról, de a miértről nem ír. Talán a mai ítéseknek nem tetszik sem istenhite, sem népiessége, sem hazaszeretete, sem magyarságszeretete, talán stílusa és humora sem. Talán emiatt hagyták ki a fentebb említett akadémiai kötetből.

Az utóbbi években azonban mintha változott volna Gárdonyi megítélése. Erről tanúskodnak a 2013 szeptemberében tartott jubileumi konferencia tanulmányai (Bednics–Kusper 2015). Szerzőik mintha a „hanyatlás” műveit helyeznék a középpontba: a szerelmet, a lélekregést, a nőalakokat, stílusával is többen foglalkoznak. Olykor mintha visszakanyarodnának a régebbi szakirodalomhoz, például Sík Sándorhoz. De végül is összefoglaló értékelés azóta sem született Gárdonyi művészetéről, s mintha a Györke Ágnes által említett hallgatás folytatódna. Az akadémiai és az egyetemi hallgatásról van szó, a leszámazottak és Eger városa méltóképpen ápolja Gárdonyi emlékét, kérdés, ez mennyire kap közfigyelmet.

1.3. Térjünk tehát vissza Gárdonyi stílusához, mégpedig stílusának humoros vonásaihoz. „Érdeklődéssel jegyzi a falusi élet mozzanatait, örömmel konstatálja az érdekes apróságokat, az etnográfiai jellegű kuriózumokat, élvezi az egyszerű emberek eleveenségét, átérzi lelkük primitív mélységeit, fájdalommal látja hibáikat, félszégeiket, sőt bűneiket, velük érzi a falusi tragédiák megrendülését, fensőbbes mosollyal élvezi a jellemek és helyzetek adta falusi komikumot. De a tragikum megrendülését nyugodtabb bölcselkedés csendesíti, a komikum mosolyába felsőbb megértésnek humorba játszó melege vegyül. Mert a lélek, amely a látott jelenségekből életet alkot, egyszerre belülről és fölülről néz” (Sík Sándor 1928: 90).

Szükséges tisztáznunk a humor, a humoros fogalmát, mert nem a viccesről, nem a komikusról van szó, hanem egy összetett érzelemről, egy olyan humorfogalomról, mely főleg a 19. századi európai esztétikában fogalmazódott meg, melyet nálunk elsősorban Arany János, majd Reviczky Gyula, később Sík Sándor fogalmazott meg.²

Sík Sándor *Esztétikájában A sorézés formaelvei* című fejezetben tragikus, komikus és humoros sorsézésről ír (1942 II: 219. kk.). A komikus jelenségek három, egymástól különböző jelenségcsoportra oszthatók. Az első csoport a tárgyi komikum (objektív komikum, jelenségkomikum), ennek három fő formája van: az értéként szereplő álérték, a fogyatékos érték vagy ártalmatlan tökéletlenség (az Arisztotelész-féle hiba), a mosolyt kiváltó kicsiség (a fölényérzetből származó komikumról van szó, melyet a *Láthatatlan emberben* fogalmaz meg: „Az idegen nép látása mindig mulatságos. Az meg éppenséggel gyönyörűség, ha barbárokat láthat a művelt görög: voltaképpen magamagát szemléli, hogy mennyivel különb.”) A másik csoport a paradox helyzet komikuma (nevetséges baleset, verekedés, utánzás, minden össze nem illés, például az anakronizmus). A harmadik csoport a játékos komikum, itt magunk teremtjük meg a nem komoly tárgyat vagy helyzetet, ezt a csoportot alanyi komikumnak nevezhetjük a tárgyi komikummal szemben; a játékos komikum másik területe az élce (viccek, szójátékok).³ A komikum megjelenési formái a vígjáték, továbbá a regény, a novella, ritkábban a líra.

„A humoros sorsézés az esztétikai formálás szempontjából nem egyenrangú a tragikummal és a komikummal: ez nem teremtett magának sajátos formát, hanem mint a világnézeti típusok és az életérzések, minden formát alakíthat” (i. m. 255). A humor három életelemet egyesít: a tragikumot, a komikumot és a bölcs, illetőleg a szent életérzését. Eszerint beszélhetünk tragikus humorról, komikus humorról és bölcs (vagy jóságos) humorról, de nem szabad arról megfélekedni, hogy mindegyik humorban megvan mind a három elem,

² A humor sajátos, összetett érzelemként való felfogásáról sokat ír Szalay Károly *Komikum, szatíra, humor* című 1983-ban megjelent könyvében; én is írok róla Arany János humoráról szóló tanulmányomban, ezért itt nem ismertetem (Adamikné 2017). Azért kell erre a humorfelfogásra felhívni a figyelmet, mert a mai közvélekedés a humort a viccel, a tréfával, a komikummal azonosítja, a humorista vicceket gyárt, nevetet (egyre inkább röhögget).

³ Úgy tűnik ezt a fajta komikumot azonosítják mai szerzők a humorral, nem vesznek tudomást a humor sajátos felfogásáról, elkülönítéséről (Adamikné 2018).

arányokról, túlsúlyról van szó. A tragikus humorra példája a *Don Quijote* humora, a komikus humorra Arany *Bajusz* című verse, a bölcs humorra Tamási *Ábele*. „Viszont Mikes és Gárdonyi humorát, a *Nyomorultak* öreg püspökét, Petőfi *Bolond Istókját* a *jóságos humor* kategóriája alá foglalnám” – írja Sík Sándor (i. m. 256). A humor rokon jelenségei az irónia és a szatíra.

A humor alapvető vonása Gárdonyi prózájának; nem a komikum (nem a vicc), hanem az a víg-szomorkás humor, ahogyan Arany János megfogalmazta (vö. Adamikné 2017: 428; 2018: 31). Nem véletlen, hogy Sík Sándor tanulmánya több helyén Arany János életérzésével, szemléletével rokonítja Gárdonyit, s igaza van. Olyan bölcs szemléletről van szó, amely oldja a tragikumot, s mosolyt csal az emberek arcára. Egyetlen példával érzékeltetem az *Ábel és Eszter* c. regényből. A történet ismert: Ábel és Eszter szeretik egymást, azzal az elementáris szerelemmel, amelyről Schöpflin Aladár is írt irodalomtörténetében, de nem lehetnek egymáséi. Öregkorukban találkoznak, s Eszter meghívja ebédre Ábelt:

Hallgattak néhány kanálynit. Aztán Ábel szólalt meg:

– Azt mondtad, *szege di asszony*, iszen ez nem magyar leves.

– De húslébe főzte bele a borsót, azért magyar. Jó még a fogad, Ábelkám?

E szomorúságokkal elegendes beszélgetés közben jóízűen evőgelődtek-ivőgelődtek.

„Szomorúságokkal elegendes beszélgetés” – írja Gárdonyi, de alaphangulata kedves, még örömtelinek is mondható, humora jóságos, de még talán bölcs is: fogadjuk el, ami adatott. A *Titkosnapló*ban írja: „A komikus mű értéke mindig problematikus. Csak az igen finom humor becses. Ha könnycseppel van megszentelve” (idézi Keller Péter 2015: 114). Egy regénybeli megjegyzését idézem, mely indirekt módon igazolja világérzését: „A francia irodalom még akkor nem árasztotta el állati lehelettel Európát.” (Ábel és Eszter 271) Viccet, szójátékot kevésbé alkalmaz regényeiben: Minek tanultam én filozófiát, logikát és mindenféle *-ikát, -riát és -fiát*, elég lett volna tanulnom egy *-iát!* (L 275)

1.4. A retorikai elemzés szempontjai szerint hozom példáimat, többnyire Gárdonyi jóságos humorára, követem Jókai- és Arany-tanulmányom rendszerét. Először az érvelés, majd a stílus humorára idézek példákat.

A retorikának sok meghatározása van, a legismertebb Quintilianusé: a jól beszélés tudománya. Azonban nemcsak a szó, hanem az írás művészete is benne foglaltatik, így nálunk a 19. században a következő meghatározást fogadták el: a prózai műfajok elmélete. A retorika évszázadokon át az alapképzés, a trivium része volt, grammatika, retorika, dialektika sorrendben tanították a diszciplínáikat. A 20. századig mindenki tanult alapos retorikát, s ezt tekintetbe kell vennünk az irodalmi művek elemzésekor.⁴

Retorikán az ötös felépítésű retorikát értem, területei: invenció (feltalálás, érvelés), diszpozíció (elrendezés, szerkezet), élokúció (kifejezés, stílus), memória, pronuciáció (előadásmód). Az érvelésre, a szerkezetre és a stílusra összpontosítok.⁵ A hallgatósághoz folyamodásnak⁶ három lehetősége van: a logosz, az éthosz és a pathosz. A pathosz a hallhatóságra tett érzelmi hatás, leginkább a stílussal érjük el, így a stílus is érvel. A retorikák három stílusnemet különböztetnek meg: az egyszerű, a középső és a fennkölt stílust. Az

⁴ A retorikai elemzéshez alapvető könyv a következő: Edward P. J. Corbett eds. 1969, *Rhetorical Analyses of Literary Works*. London–Toronto: Oxford University Press. Corbett előszava alapvető tanulmány, megjelent magyarul is.

⁵ A pronuciáció (előadásmód) az írott művekben is megjelenik, pl. szoktunk grafémaalakzatokról beszélni. Itt szót ejthetünk az írásmű külső megjelenéséről, és ez sajátos Gárdonyi műveiben: feltűnőek a rövid bekezdések, a pergő párbeszéddek, a rövid, gyakran egyszavas sorok.

⁶ Kenneth Burke terminusa: *appeal*.

egyszerű stílus leereszkedik az igényes köznyelvig, kedveli a metaforát; közöl, tanít. A fennkölt stílus gazdag alakzatokban és szóképekben; megindít, felráz. A középső stílus közöttük van, mérsékelten használja a stílusesszközöket, gyönyörködtet, ez a legnehezebb. Gárdonyi prózájára a mesteri középső stílus jellemző, de a két szélsőséget is műveli: egyszerű stílusban beszélnek egyszerű szereplői, fennkölt stílus jellemzi az érzelmi kitöréseket, valamint az eposzi jeleneteket, az esküt, a temetési szertartást történelmi regényeiben.

A retorikai elemzés haladhat az ötös kánon szerint (Adamikné 2013). Célszerű kiemelni a szerkezetet, majd az érvelést bemutatni. Az érvelés lehetőségei: enthüméma, példa, toposzok, ezeket illusztrálom; végül a stílus egy-két kiemelkedő vonására szeretnék utalni (teljes elemzést bajos volna adni egy viszonylag rövid tanulmányban).⁷

Szükséges azonban kitérni még egy fontos, a retorikával összefüggő elméleti háttérre, mégpedig az elsődleges szóbeliség jelenlétére Gárdonyi regényeiben. Walter Ong a szóbeliség az írásbeliség viszonyát vizsgáló alapvető könyvében három korszakot különböztet meg: az elsődleges szóbeliség, az írásbeliség és a másodlagos szóbeliség korát. Az elsődleges szóbeliségen az írást megelőző szóbeliséget érti, amely tovább él az írásbeliség (a könyvnyomtatás, az elektronikus írásbeliség) korszakában is (Ong 2010/1982).

Az elsődleges szóbeliség legfontosabb jellemzője a formuláris gondolkodás, a formulák követése (a formula, a hexameter szabta meg a homéroszi eposzokban a szavakat stb.), összefügg a mnemotechnikával, az emlékezettel. További jellemzők: inkább mellérendelő, mint alárendelő; inkább halmozó, mint elemző; redundáns, avagy „bőséges”; konzervatív, avagy tradicionális; az emberi életvilághoz közelálló; versengő hangnem jellemzi; inkább empatikus és közvetlen, mint objektív és távolságtartó; homeosztatikus; inkább szituációfüggő, mint elvont. Ezeket a jellemzőket alaposan kifejti a szerző, és hangsúlyozza, hogy az elsődleges szóbeliséget megőrizte és továbbvitte a retorika. A retorika – annak ellenére, hogy rendszerét írásban rögzítették – alapvetően szóbeli volt. Úgy vélem, Gárdonyi stílusa közel áll az elsődleges szóbeliséghez, hiszen folyamatosan beszélteti szereplőit. Az elsődleges szóbeliség formuláris gondolkodásához tartozik az enthümémák és a példák, az érvelési toposzok, az alakzatok (ismétlések, halmozások stb.) alkalmazása, a hasonlatok és a metaforák háttérben pedig megjelenik az emberi életvilág.

1. 5. Példáimat Gárdonyi regényeiből gyűjtöttem, megvallom, mindegyiket szeretem. Magának Gárdonyinak voltak kedves művei. „Ha Gárdonyi Gézát családi körben kivallatták, miként értékeli a regényét, így nyilatkozott: – Az Isten rabjai nekem a legszebb regényem. Az Egri Csillagok a legjobb regényem. És a Láthatatlan ember a legkedvesebb regényem” (Gárdonyi József 1934 II: 91). Agglegények elbeszéléseit tartalmazza a *Hosszúhajú veszedelem*, de van közöttük egy kiregény-terjedelmű (*Finum Ilka*), ezért vettem fel a listára.⁸

2. Szerkezet

Jókai regényeinek narrációja elágazó, fraktálszerkezetnek neveztem el (Adamikné 2016). A fraktálok szabálytalan szerkezetek, de mégis van bennük rendszer. Van rendszer a Jókai-regények vonalvezetésében is, de sajátos, nem egyezik a prekonceptiós kritikusok elvárásaival, s összhangban van változatos stílusával, melyben minden árnyalat fellelhető.

⁷ A retorikai elemzésnek lehet más rendszere is. Kenneth Burke sajátos rendszert dolgoz ki *Counterstatement* c. könyvében. Ezt Martha Cooper némi módosítással átveszi: nagyszerkezetet, középső szerkezetet és kis szerkezetet különböztet meg *Analyzing public discourse* c. könyvében (ezt a rendszert követi Deák-Sárosi László disszertációjában). Perelman sajátos érvelési rendszert alakít ki *A retorika birodalma* c. könyvében, nem a klasszikus toposzlogikát követi. Egyszerűbbnek láttam megmaradni a klasszikus rendszer és a toposzlogika mellett, így is elég sokat kell a háttérre magyarázni, mert mindez eléggé elfelejtődött az elmúlt száz évben.

⁸ AL = A lámpás; E = Egri csillagok; L = Láthatatlan ember; HH = Az a Hatalmas Harmadik; ÖT = Öreg tekintetes; ÁE = Ábel és Eszter; IS = Isten rabjai; SZ = Szunyoghy Miatyánkja; IR = Ida regénye; K = A kürt; HV = Hosszúhajú veszedelem

Ezzel szemben a Gárdonyi-regények narrációja puritán, egyenes vonalú, összhangban van rövid mondatos, pergő párbeszédés stílusával.

Az *Egri csillagok* szerkezete elágazónak tűnik, de az események egymást követik, s végül is minden Eger felé tart (Kispéter 1970: 79). A többi regény szerkezete tömören egyenes vonalú. A lényegen a keretes szerkezet sem változtat, az egyenes vonalú elbeszélés olykor keretbe van foglalva (*Szunyoghy Miatyánkja, Az a Hatalmas Harmadik*). Ez általános vélemény a szakirodalomban. A lényegen az sem változtat, ha az elbeszélő az egyik szereplő (Zéta, Jancsi fráter). Több művében azonban megfigyelhetünk egy érdekes szerkesztést, amelyet bűvópatak-technikának neveztem el.

Tulajdonképpen viselkedést érzékelünk, mint az életben, s fokozatosan jövünk rá a tartalomra. Mégpedig jelekből. A jeleket észleljük, ráébredünk a tartalmukra, s a jelekből vonunk le következtetéseket. Vannak cáfolhatatlan jelek, s vannak cáfolható jelek – írja Arisztotelész (*Rétorika* 1357b). Gárdonyi regényeiben zseniálisan alkalmazott érvelési technikáról van szó: jeleket észlelünk, s fokozatosan válnak a jelek a valószínűsügből cáfolhatatlan bizonyossággá.⁹ Fel-felbukkanak, majd a felszínre törnek, mint a bűvópatak.

A szerkezet is érvel! A figyelem irányításával, a következtetés hangsúlyozásával, az érzelmek fokozásával, – és erre a bűvópatak-technika kitűnően alkalmas.

A bűvópatak-technika

Az *Ida regényében* – fokozatosan alakulnak az érzelmek: Csaba szeretettel néz Idára: „A szeme néhány percig meleg sugárral pihent Idának nyugodt és tiszta arcán. Talán akkor nézte meg először. De aztán megint elhidegült. – Gyerünk hát: ebédeljünk.” (IR 189) Később „kedves, jó Idának” szólítja, Ida megstoppolja Csaba zoknijait, takarítja a műtermét stb. Ezt a folyamatot gondosan feltárja tanulmányában Szikszainé (2015: 111–132). Úgy tűnik azonban, hogy Gárdonyi többi regényében is alkalmazza a jelek fokozatos felbukkanásának technikáját: először alig érzékelhető utalást olvasunk, majd egyre több és fajsúlyosabb utalást. Az egész rendszer jól megszerkesztett fokozás, ezzel együtt indokolása egy végső cselekedetnek, mondhatjuk: konklúzióknak. Az utalások **jelek**, amelyekre ajánlatos az olvasónak figyelni. A lényegét jól fejezi ki a bűvópatak-technika elnevezés. Nézzük a bizonyítást.

Az *Egri csillagokban* Hegedüs árulása fokozatosan bontakozik ki. Megvannak az előjelei szokatlan gondolkodásmódjában, utána bomlasztó beszédeiben, végül a folyamat kulminál az ellenség bevezetésében. Első említése a kurd fogoly kihallgatásakor történik. Már zuhannak be az ágyúgolyók. „Az ülők mindnyájan fölkeltek. Hegedüs elment.” (391) Nem tudjuk, miért (talán félelmét nem tudja leplezni). Később arról filozofál, hogy „Hol van az megírva, melyik törvényben, hogy védje valaki az anyját?” Gergely úgy válaszol, hogy isteni törvény az anyaszeretet, az anyaszeretet és a hazaszeretet pedig egy. Erre Hegedüs nem válaszol. (453) A törökök bekiabálnak, a várbeliek fenyegetéseiket hazugságnak tekintik. „De hátha nem hazudnak?” – mondja Hegedüs. Ez már destruktív megjegyzés, Gergely felháborodik, össze is szólalkoznak, sőt kardot rántanak. (458) Hegedüs a katonáknak arról beszél, hogy ostromkor dupla fizetés jár, ezt Sárközi jelenti. Másnap Hegedüs ezt Dobónak is *elmondja*. Dobó leteremti, nem engedi a suttogó propagandát, „a várban semmiféle settegésnek-sugdósodásnak helye nincsen.” (466) Dobó ezután figyelgeti Hegedüst. (469) Rövidesen jelenti Sárközi Mekcseynek, hogy mozgolódás van a víztározónál, Hegedüs bevezette az ellenséget. (471. kk.) Hegedüst elfogják, felakasztják.

A *Láthatatlan emberben* Emőke érzelmeire is fokozatosan derül fény. „Ha anyám bejön, beszélj Átilláról. Szép lehetett, mikor megjelent a sereg előtt aranyos sisakban... Oh,

⁹ Ezt a technikát fogalmazza újra Stephen Toulmin *The Uses of Argument* c. könyvében: adatokból jutunk el a konklúzióig, s következtetésünket igazoljuk az érvelési közhelyekkel vagy a speciális érvekkel, s megmozgathatjuk a tekintélyerveket is. Az egész folyamatot ábrázolhatjuk is. Minden egyes regénybeli folyamathoz fel lehetne állítani a Toulmin-modellt.

beh szép lehetett az az ember! szép, mint valami földön járó isten!” – kérleli Zétát. (319) Később Zéta azt mondja Emökének, hogy Átilla öregedett, „három év mulván vén ember lesz.” „Soha! – mosolyodott el. – Ha olyan fehér lesz is, mint a galamb. Átilla mindig fiatal marad. Olyan ő, mint a fűben járó görög istenek. Olyan, mint nézd ott a fali szőnyegünkön Áresz, aki leszállt a felhőkből és páncélt öltve küzdött a hadakban. Nem látod-e a szemében azt az erőt, amelyhez hasonló más ember szemében nincsen!?! Ha haragszik, még a falevelek is remegnek. Ha mosolyog, még a felhők is megnyílnak.” (327) Nemsokára kimondja reménytelenségét: „Zéta, mi szomorúbb a halálnál? Csak bámultam. Mit is szólhassak az ilyen kérdésre? Ő maga felelt. A fejét ingatva bámult maga elé: Az élet.” (334) Végül elkíséri a halálba Átillát.

Átilla jelleme is fokozatosan bontakozik ki: eleinte valóban szoborszerű, de azután végtelenül érdekes mosolya fokozatainak leírása, tánca, igazságossága, például pénzt ad a tíz árvával menekülő özvegynek (L 228); diplomatikus viselkedése a csata előtt, hatásos, rövid beszéde, seregszemléje, küzdelme a csatában:

Átilla sebes vágatást száguld végig a seregek vonala előtt. Néhol megáll és szót vált a vezérrel. Néhol lelkesítő szavakat kiált a seregeknek:

– Hunok vagyunk! – kiáltja a mi seregünk előtt, -- ma is megmutatjuk!

Micsoda erő van ebben a hangban! Micsoda erő a szeme villanásában, feje vetésében. Micsoda öröm látni egy embert, aki mintha nem is ember volna, hanem valami orozlán-isten emberi testben. (L 257)

Igaz, hogy Zéta első benyomása róla az, hogy szoborszerű – ezt hangsúlyozza Eisemann 2015: 53 –, ám az elszórt említésekéből összetett, lenyűgöző jellem bontakozik ki.

A *küirtben* Zsuzsika dacosan nem vesz tudomást sem Átilla hadba vonulásáról, sem megérkezéséről – de ez is azt jelenti, hogy rá gondol. Figyeli az újságot, titokban olvassa a háborús híreket. Mi közöm vele? – mondogatja. Olvassa Átilla nevét a Városunk hősei rovatban. „Ej, mi közöm vele! – ismétli. Elsápad, mikor Átilla háromszor szólítja. Végül visszatér a toronyba, mert „Ő akarja”.

A *Szunyoghy Miatyánkjában* a második feleség, Margit hűtlenségére is fokozatosan derül fény. Elégedetlen a házukkal, szépnek tartja Cselkeyék kávék szervizét, Cselkey költeményeit (145). Cselkeyné halála napján naplót kezd írni, sztenogramos naplót (151), a férj furcsállja, de elfeledkezik róla (151). *Könnyes szemmel csókolta a kezemet* – olvassa később a naplóbejegyzést. Azon csodálkozik, hogy hiányzik a *meg* szócska. (153). „A gyanú azonban olyan, mint a taplóba esett szikra, ég tovább. Lassan, beljebb-beljebb, elnyomhatatlanul” (170). Margit délutánonként kilovagol. „S akkor egyszerre mintha villám lobbant volna el a fejemben. Miért nincs itt Cselkey délutánonként soha? (159) Végül megbizonyosodik, s „lezárja” életének ezt a szakaszát.

Az a *hatalmas harmadikban* Mariska problémája is fokozatosan derül ki. Bátor lépéssel követi Miskát, bár a férfi nem tud elválni züllött feleségétől. Összeköltöznek, de az ágyát felviteti anyósa szobájába. Később az ágy lekerül, de mindig kitér a házasság elől. A férj végül magyarázatot kér, s akkor a nő megvallja: nem akarja, hogy az esetleges gyerek szégyenben éljen, az anyja nevét viselje. Ennek a lehetetlen helyzetnek nincs más feloldása, mint a beletörődés (bár meglehetősen kétértelmű a regény lezárása).

Az *Öreg tekintetesben* mutatkozik meg legmeggrázóbban a bűvópatak-technika (tulajdonképpen itt vettem észre először). Tudjuk, hogy a részvétlenség, a ridegség az oka az öreg öngyilkosságának. A részvétlenségre elszórt utalásokat 11 helyen észleljük, s egyre visszataszítóbbak, a fokozás itt is érvényesül. Először áttételesen mutatkozik meg a részvétlenség: az öreg a beteg asszonyról érdeklődik, „Tudom is én!” – felel az inas. (74) – Úgy beszéltek az öregről, mint valami gyerekről. (101) – Végül a család viselkedése a durvaságig fokozódik: Vén marha! – kiáltja a doktor. (178) Ekkor következik be a

„megoldás”, az öngyilkosság. (Nem értek egyet Z. Szalai Sándor azon véleményével, hogy az öreg Csurgó anakronisztikus, groteszk figura, a letűnt világ embere, Z. Szalai 2001: 59.)

3. Érvelés

„Mindenki bizonyítással érvel úgy, hogy vagy példát alkalmaz, vagy enthümémát; e kettőn kívül nincs más” – írja Arisztotelész (*Rétorika* 1356b). A példa retorikai indukció, az enthüméma retorikai szillogizmus – az indukció és a dedukció a következtetés két módja, gyakorlati-retorikai alkalmazása a példa és az enthüméma. Így kell érteni Arisztotelész tömör kijelentését. Hangsúlyoznunk kell, hogy nem a formális logikáról van szó (ezt az *Analitikákban* írta le Arisztotelész), hanem az emberek mindennapi érveléséről, amely a formális logika szerint hibás, mert szabálytalan, de azért amelynek megvannak a szabályai, csak lazábbak (ezt írta le Arisztotelész a *Rétorikában*, a *Topikában* és a *Szofisztikus cáfolatokban*)¹⁰. Szvorényi József azt írta, hogy a retorikai érvelés „szabadabb, teljesebb, ékeesebb” (Szvorényi 1858: 42). Az emberek mindennapi gondolkodása kimutatható Gárdonyi műveiben, olvasói azonosulhattak vele, ezért is szerették; hihetetlenül népszerű lehetett, népszerűségét műveinek számos kiadása is igazolja.

3.1. Enthüméma

Az enthüméma tehát retorikai dedukció, azaz retorikai szillogizmus, tulajdonképpen szabálytalan szillogizmus. Az enthümémának két lehetősége van. a) Vagy hiányos szillogizmus: hiányzik valamelyik állítás, s ezt gondolatban kiegészítjük (görög: *en thümo* – ami a gondolatban van, innen az elnevezés). Az embereket bekapcsolja a közös gondolkodásba, innen van az ereje. b) Vagy olyan tételből indulunk ki, amely nem bizonyos, csak valószínű, tehát cáfolható, lehet rajta vitatkozni (csakis az ilyeneken lehet vitázni, a cáfolhatatlan igazságot el kell fogadni); gyakran egy bölcs mondás, egy hétköznapi bölcsesség (Adamik 2004: 63). A két lehetőség kombinálódhat.

a) Hiányos a szillogizmus. A konklúzió hiányzik: Csizmadia volt az öreg, s a csizmadiák elméje sok mindent kifundál varrás és szögezés közben. (K 72) – Tehát: a csizmadiák sok mindent kifundálnak (nagy premissza); az öreg csizmadia (kis premissza); az öreg is sok mindent kifundál (a hiányzó konklúzió). Bíróék is örömmel fogadták őket: nincs gyermek. Gyermektelen házaspár nem rongál bútort. (IR 193)

A nagypremissza hiányzik: Fizetése van. Városi alkalmazott ő: tűz-őr. Rendes évi fizetés jár neki a várostól. És úriember, művelt. (K 84) – A városi alkalmazottak fizetést kapnak, ő is városi alkalmazott; tehát fizetést kap. Így is mondhatjuk: fizetést kap, mert a városi alkalmazottak fizetést kapnak.

b) A nagypremissza valószínű, ezért vitatható: Magam se bízok benne. Valami pletykával kellett volna mennie Bendének. Ej, hogy nem gondoltunk rá. A pletykán igen kap minden boszorkány. (K 95) – Biztos, hogy minden öregasszony pletykás? Általában igaz lehet, de biztosan vannak nem pletykás öregasszonyok is. A nagypremissza tehát nem cáfolhatatlan, csak valószínű. (Ez a lehetőség gyakran hiányos is.) További példák:

Hanem hogy sokáig odajártak, mink is benéztünk a faluba. Az idegen nép látása mindig mulatságos. Az meg éppenséggel gyönyörűség, ha barbárokat láthat a művelt görög: voltaképpen magamagát szemléli, hogy mennyivel különb. (L 39)

Éva boldogan nézett Gergelyre, míg az halkán, a fejét rázogatva beszélt. Oh az árvaság kenyerén korán érik komollyá a lélek. (E 232)

De Miska nem volt boldog. Minden férj az arcán viseli a házassága bizonyítványát, hogy jó-e a felesége vagy nem. (HH 144)

¹⁰ Ezt ismerték fel a 20. század második felének retorikusai, elsősorban Chaïm Perelman. 1958-ban megjelent *Új retorikájának* rövid összefoglalása magyarul is megjelent: *A retorika birodalma*, 2018.

És olvasgatott, varrogatott, öltözködött délután öt óráig.

Akkorra a férje többnyire végzett. Vele sétált ki hol a Duna-partra, hol a Városligetbe. Az együtt sétáló házastársakat arról lehet megismerni, hogy nem beszélgetnek. (ÁE 227)

Vártam, hogy megered a szava. A nyomott lelkiismeret beszélgetést keres. Még magában is beszél, ha nincs kivel. (SZ 17)

Szivart vettem elő és rágyújtottam. Hogy ő is rágyújtson. Dohányzó embernek könnyebben ered a szava. (SZ 119)

3.2. Példa

A példa tehát retorikai indukció. Az indukció esetén lépegetünk adatról adatra, míg végül levonjuk a következtetést. Arisztotelész azt írja, hogy a beszédekben nem lehet végigvinni a teljes indukciót, mert az emberek türelmetlenek, megfelelő műveltségünk sincsen. Ezért elegendő egy nagy ugrást végezni, s egyetlen hasonló esetet mondani. Ez a hasonló eset a példa. A példa tehát retorikai indukció. Kitalált és történeti példát ismerünk, a kitalált példa parabola vagy mese lehet. A parabolák kedvelésének több oka is lehet. Az emberek gyakran használnak parabolákat, ösztönösen is, tudatosan is. Az emberek mindennapi gondolkodását tükröző parabolák igencsak gyakoriak Gárdonyi műveiben. S olykor humorosak is, még az *Isten rabjaiban* is:

Sokszor mikor ránéztem arra az üresfejű asszonyra, elgondoltam, hogy tíz-húsz év és elhervad a szép bőr, elfonnyad a szép hús, a legszebb macskából is vén macska lesz valamikor, és én az örök életre való jussomat egy vén macskáért adtam oda! Hát nem vagyok-e én százszorta bolondabb a bibliai Ézsaunál?! (IS 240, a tévelygő Ábris fráter meséli.)

De hátha Istvánnak a lányát is férjhez viszik? meg a többi hercegi lányt is? Mivé válik az olyan kert, amelyből épp az arany-almafákat viszik el? (IS 264)

– Mégis kár. Az országnak kellene még a jóerejű emberek. Ámbátor erő bátorság nélkül: fejsze nyél nélkül.

– Van ebben bátorság is. A magunkfajta ember csak egy félelmet ismer: a büntől való félelmet.

– Hát akkor kár is érte. Ugyis kevés a magyar. Aki egyszer barát, annyi mintha nem is élne. Jó vitéz lett volna belőle. Az élet élet. Isten nem azért teremtette az embert, hogy halála előtt forduljon koporsóba. (IS 180)

Csak néhány példát idézek a többi regényből.

Ha lakhatik valaki együtt tyúkkal, tehénnel, disznóval, miért ne lakhatnék én együtt egy talán nem is rút és nem is kellemetlen kisasszonnyal – míg a pénzét vissza nem fizetem? (IR 23)

De mikor már az út közepén voltam, arra gondoltam, hogy mért ne nézném meg mégegyszer. A Halál-kisasszonyt. Ugyse látom többé az életben soha. És hát a holdat is nézheti mindenki, ha el nem is érheti soha. (L 43)

Török Bálint rákönyökölt a nagy fénylő földgömbnek a kávéjára és maga elé gondolkodva bólogatott:

– Az okos madarász annak a madárnak sípol legszebben, amelyiket legjobban kívánja kalitkájába. (E 154)

Én csak a gyermekeimet kívántam még magamhoz, hogy megmentsem őket, mert hiszen görbe karó mellett a fa is görbén nő. Folyamodtam az árvaszékhez. (HH 159)

A szemem mindig azon a leányon állott. Már nem volt közönséges nekem. A deszkaláda is érdekes, ha tudjuk, hogy fejedelmi kincs rejlik benne. Bocsánatot kérek tőle gondolatban, hogy deszkaláda jutott most eszembe. Inkább mondhattam volna: alabástromszekrényt. (HH 167)

Sík Sándor tágan értelmezi a parabolát, az egész műre érti, műfajként. (Arisztotelész az emberek gondolkodását, érvelését jellemzi vele.) Sík Sándor a költői ihletről, a „*belső hév*” uralmáról ír: „Viszont vannak órák, amikor főképpen a *tudatosság*, az elvszerű írói

célkitűzés vezeti tollát. [...] Ebből az intellektuális atmoszférából melegszenek föl a láthatatlanul is jelenlévő belső tűz rejtett sugarain azok a szép parabolák, megragadó szimbólumok, tendencia kegyelméből született, de mégis a költészet elfojthatatlan erejével áradó novellák, amelyekkel a költő leszűrt világnézetének igazságait hirdeti” (Sík Sándor 1928: 51, erre reflektál Kovács Gábor 2015: 209).

A parabolák gyakori használata kapcsolatban lehet Gárdonyi vallásosságával, katolikus hitével, Jézus-követésével. Erről sokat ír Keller Péter *Az élő Gárdonyi-arc* című könyvében, főleg *A Jézus-követő emberarc* fejezetben. „A példabeszéd tehát egy másfajta nyelv, mint amit füllel hallani lehet. Rezgés, amit azok is értenek, akik se nem hallanak, se nem látnak. [...] Dédapám műveinek jelentős része példabeszéd. Apostolkodva azon a nyelven beszél, ahogyan Jézus kommunikált. Olyan üzeneteket továbbít, amelyek bűnbánatra indítanak és gyógyítanak” (Keller Péter 2015: 254).

Az Isten rabjai – témájánál fogva – gazdag példázatokban. A tatárjárásra vonatkozik a hosszú példázat a mező elárasztásáról (IS 364). A pusztítás borzasztó, de a századokkal később élő ember látja, hogy az elárasztott mező bőven terem; így a nemzet sorsa abban a szerencsétlenségben vált szerencsésebbé: tisztult és javult. A regény középponti gondolata a lilium- és a gyöngyvirág-példázat (IS 354, 410). „Jancsi elfogódott szívvel lépkedett a fráterek között a tésztaként puha úton a templomba. A királyleány emléke megújult a szívében. Azt a belső remegést érezte, amit gyermekkorában, mikor először látta. Megérett elmével se gondolta közönséges halandónak őt. Más az a nő. Más! Hiszen a virág is mind a föld szülötte, de ezernyi virág között mily más a kis alázatos gyöngyvirág! Csupa finomság, csupa titok! Illata semmi, más virágéhoz nem hasonlít a formája sem. A föld szülötte. De mintha valami ismeretlen világból került volna a Földre...” (IS 207)

3.3. Toposzok, azaz érvelési közhelyek

A toposzok azok a helyek, ahonnan érveket vehetünk (görög: *toposz*; latin: *locus*); ezen az alapon nevezi Walter Ong a retorikai érvelést topozlogikának (*topical logic*) (Ong 1958: 104. kk.). A régi retorikusok valóban úgy képzeltek, hogy az agyunkban vannak olyan helyek, ahol az érveket tároljuk, s ahonnan felszínre hozzuk őket. A mai kognitív pszichológia gondolkodási mintázatokról ír. Quintilianus az *érvforrások* terminust használta, használatos az *általános érvforrások* vagy *érvelési közhelyek* terminus is. Walter Ong a makacsul fennmaradó elsődleges szóbeliség jellemzőjének tekinti a formuláris szerkesztést, benne az érvelési közhelyek használatát (Ong 2010: 102).

A következő csoportokat állíthatjuk fel: 1. Definiálás (definíció, felosztás, osztályozás és kategorizálás; s ide vehetjük a részekre osztást is); 2. összehasonlítás (hasonlóságok, különbségek, fokozatok; a hasonlóságokhoz tartozik az analógia, de a példát itt is felvehetjük); 3. viszonyok (ok-okozat, előzmény-következmény, ellentét, ellentmondás); körülmények (múlt és jövőbeli tények, lehetséges és lehetetlen, személyekből és dolgokból vett érvek). Végtelenül sok a lehetőség. Felsorolásom egyben erősségi skála is: a legerősebb érv a definíció, többek között azért, mert nehezen cáfolható. Gondoljunk arra, hogy minden peres eljárás elején meg kell határozni a bűntényt, utána sorolhatjuk az okokat, a motívumokat. A leggyengébbek a személyekből és a dolgokból vett érvek, pedig ezek a leggyakoribbak. Mindegyik toposz kapcsolatban van bizonyos stíluseszközökkel (a tételt meg is fordíthatjuk: bizonyos stíluseszközöknek gondolkodásbeli alapjuk van, okos retorikák ezt fel is tüntetik, pl. Pécseli Király Imre is, vö. Pécseli 2018), erre a kapcsolatra igyekszem rámutatni.

Definíció

A definiálásnak megvannak a szabályai. A mindennapi érvelésben eltérhetünk a szigorú szabályoktól, a *genus–species–differentia specifica* hierarchiától, lazábban fogalmazhatunk:

körülírásokat, sőt trópusokat és figurákat is alkalmazhatunk. A mindennapi beszélgetésekben a lazább megoldás gyakoribb, mint a tökéletes definíció. Gárdonyi szereplői sokszor elmélkednek, vitatkoznak, szükségük van meghatározásokra, s igen változatos eszközöket használnak. A szabálytalan definíciókat számon tartják a gondolatalakzatok között is, ez a *szónoki meghatározás* (görög: *horiszmosz*, latin: *finitio*).¹¹

Definiálás körülírással:

Csak a festők társasága az, amelyiken nincs különböztető bélyeg. Úri emberek volnának, de mégse úri emberek valahogy. De nem is parasztok. Nem is hentesek, nem is színészek, nem is pénzkaparók, nem is a perc madarai. Valami olyan vegyes a mindenféleből, mint a vendéglői imbisz. Előkelőség magaviseletben és gondolkodásban sokszor ugyanabban az emberben is össze van keverve valami parasztvonással és iparos tempóval és üzlettel és cigánysággal. Hát még külön-külön egymás mellett. Csodálkozik majd, hogyan nyilvánul meg ugyanazon az ajkon a bölcsesség és ostobaság. Vagy értelmesség a beszédben, oktalanság a cselekedetekben. Vagy fordítva. S vannak köztük igen szabados fráterek is. Minden társaságban találunk különben egy-két valakire, de ha többre nem, egyre bizonyosan, akit szeretnének kitudni az ajtón. (IR 166)

– Tanítónak jó lenni, mert a tanító 1. úr; 2. a tanító mindenkit megverhet; 3. a tanítót nem verheti meg senki, *ergo* a tanítótság jólét, hatalom és a lehető legkellemesebb állapot. (AL 8)

– Hazudni nem tanultam.

– Ez a baj. A hazugság magunk-védelve. Kell. A férfi fegyvert visel az oldalán, a nő és a rabszolga hazugságot. A mi pajzsunk a hazugság. Mondtad volna, hogy részeg volt a gazdád, mikor apámnak ajándékozott: mikorra kijózanult, te már messze jártál. (L 170)

– És ha megvénülsz? Micsoda ágrulszakadt, szomorú figura az agglegény! Kabátja gyűrött, kalapja keféletlen, inge sárga. Otthona nincs. Mindenki lopja, csalja. Csak lézeng a világban, mint a gazdátlan kutya. (ÁE 277)

Definiálás metaforával:

Az ember az Ég vetése itt a Földön. (ÁE 197)

– Hát iszen egy, akár latinul, akár magyarul, csak egy az. A miatyánk gondolatai Krisztus gyémántjai ócska, rossz fatokban. Akár latin a tok, akár magyar, egy. De az utolsó szót imádkozza néha másképp egy jobb, modernebb szóval. Fogadja meg a tanácsomat.

– Hogy másképp.

– Gonosztól helyett imádkozta: fantáziámtól... (SZ 166)

Bár annak utána ne szóltam volna semmit, s nem történt volna semmi. Mert ördögnek fonala a szó: abból fon kötelet, hogy elránthassa a keresztény lelket. (IS 236)

– A csuha is koporsó. Koporsóban járó halottak vagytok. (IS 180, Bajcsy úr mondja)

– Mért haragudnám? A fáradtságomon győztél, nem rajtam. Ha haragszom, azon haragszom, hogy ilyen jóerejű ifjú csuhába bújlik. Kell is az Istennek az a sok barát! Minek az a sok imádság? Az imádság, csak szusz. Imádságtól a ló se indít. (IS 180, Bajcsy úr mondja)

Az idegen szavakat rendszerint lefordítjuk:

– Veszteglés az, mikor hallgatunk. Nem szabad beszélned a klostromban, a belső helyeken, tehát sem a cellákban, sem az ebédlőben, sem a dormitóriumban.

– Nem tudom, mi az.

– A hálólhely. Kompletorium után való csendítéstől primáig meg éppen vesztegeljen a nyelved. Mert ha megszólalsz, egy nap vizet ebédelsz. Hapedig a kapitólium-házban vagy a kóruson beszélsz, akkor meg a földön ebédelsz. (IS 122)

Előfordul, hogy új szót találunk ki (ez a katakhrézisz):

– És hogyan jutottál a bég mellé?

¹¹ A *Retorikai lexikon* és a *Klasszikus magyar retorika* tárgyalja a stíluseszközöket, azaz a szóképeket (trópusokat) és az alakzatokat (figurákat), Adamik 2010, Adamikné 2013).

– Összebarátkoztam a szolgáljával, és mindig a sátoránál lődörögtem. Hatvan alatt már a bég megharagudott rája, és elverte. Engem meg, hogy már sokszor látott, csak magához szólított, mert én is tudtam már téntát főzni.

– Mit?

– Téntát. Úgy issza a téntát, mint mink a bort, kapitány uram. Reggel, délben, este csak téntát iszik.

– Nem ténta lesz az, te.

– De bizony ténta, kapitány uram, valóságos jó fekete ténta. Valami babból főződik, oszt olyan keserű, hogy még másnap is pöktem tőle, mikor megkóstoltam. A babot úgy híjják törökül, hogy *kávė*. (E 358, gyakran idézett részlet.)

Nem-faj viszony

A definícióhoz kapcsolódik a nem-faj viszony, hiszen a nemet (*genus*) osztjuk fel az alája tartozó fajokra (*species*). Ellenkező művelet az osztályozás: a fajokat soroljuk egy közös genus alá. Szunyoghy a földi javak alá tartozó fogalmakat sorolja: A gazda élte bármily vesződséges is, de összeadás, kivonás, a végső summa mégis csak az, hogy az övé a föld javaiból a legjobb porció. Övé a levegő, a napfény, egészség, élet békessége, családi tűzhely minden poézisa, föld és ég minden szépsége a fűszáltól a virágig, a virágtól a csillagokig. (SZ 114)

Ide szoktuk sorolni a **rész-egész viszonyt**, ez is hierarchia, de ez nem logikai, hanem mechanikus viszony. Nagyon fontos, sőt alapvető érvelés Gárdonyi műveiben: ami jellemző a részre, az igaz az egészre, és fordítva: „a nemzet családi kötelek kiterjesztéseként jelenik meg” (Györke 2007: 635). A család része a nemzet egészének, ezt az emberek természetes logikája így látja, elfogadja. Zéta érvel ekképp Zobogány táltossal beszélgetve: Csak azt mondanám, hogy ha egyes emberek meglehetnek verekedés nélkül, mért ne lehetnének meg nemzetek is? A nemzet is egyes embereknek a nagycsoportja. (L 182) Nyelvművelő könyve előszavában olvasható az alábbi érvelés: A nyelv is változik idők haladtában, mint ahogy maga a nemzet is változik. De a nemzet lelke nem változik, hát a nyelvnek a lelke se változhatik. A nemzet lelke meg a nyelv lelke egy. Aki hibásan beszél a nyelvet, a lélek ellen vét” (*Magyarul így!* A szerző beköszöntője).

A rész-egész viszonyon alapul a csatajeleneteknek Homérosztól örökölt leírása: a részletek kiemelése. A párharcok mindenütt megfigyelhetők mind az egi, mind a catalanuumi harcokban. Sokat írtak arról, hogy az *Egri csillagok* eposzi mű, homéroszi mű, de a csatajelenetek leírasi technikáját nem említették, csak a harcok patetikus, fennkölt megjelenítését. Számos részletet idézhetnénk:

Egy krokodilus-bőr pajzs emelkedik futva fölfelé, mintha szárnyas ember hozná. Alatta a török nem látható. A sima pajzson elcsúszik a kopja hegye. A ravasz török bizonyára a sisakja hegyéhez kapcsolta a pajzs közepét. Akármerről szúrják, csak elbillen a pajzs, s levegőt szúr a kopja.

Gergely egy hoppra ott-terem.

– Így kell azt!

A vastag végét fordítja előre a kopjának s végig reccsent vele a krokodilus törökön. A török fejfel hanyatlik vissza.

S közben szüntelenül hangzik az üvöltés:

– *Allah ákbár! Ja kerim! Ja fettah!*

Olykor magyarul is:

– Adjátok meg a várat!

– Nesze! – rikoltja Zoltay. (E 425, ezután Zoltay harca következik, majd Dobó irányítása...)

A nem-faj, illetőleg a rész-egész viszonyhoz kapcsolódó stíluseszköz a *felsorolás* (*enumeratio*) és a *halmozás* (*frequentatio*). Világos elkülönítésük Perelmannál olvasható: a felsorolásban elől áll a tágabb fogalom, a halmozásban a sorozat végén (Perelman 2018: 53).

A felsorolás a felosztáson alapul, a halmozás az osztályozáson, fordított műveletek. A régi retorikákban az analízáló felsorolás és a szintetizáló felsorolás elnevezéseket használták. Ez utóbbit nevezzük halmozásnak. Nagyon fontos stílusesszék, Gárdonyi műveiben is alapvető (mint Arany műveiben), hiszen ekkor tárul fel az olvasó előtt a környező világ, az érzelmek, a gondolatok, minden. Monográfiája ezt írja: „Regényeinek – Schöpflin szavaival – „nincs közéleti háttérük”, s ez igaz is legtöbb esetben, ha a kor aktuális politikai, társadalmi problémáinak közvetlen ábrázolását értjük rajta. alakjai nincsenek konkrét helyhez vagy időhöz kötve, ill. kötöttségük másodlagos, hiszen az író az „örök emberi” alapérzéseket keresi bennük” (Kispéter 1970: 98). A felsorolásokban és halmozásokban azonban mindig meghatározott milió és gondolkodás tárul fel, s ezt később is fogjuk látni a stílusesszékben.

Felsorolás

Az öregúr mégcsak nem is sejtette, hogy az ő szép birtoka, tehene, lova, birkanyája ráment négy hitvány disznóra. (ÖT 133, a kártyára.)

Az emberek is megváltoztak. A lobogós ing és gatyá bozontos bőr-ruha alá került. Farkas-bőr, medvebőr, szarvasbőr, borjúbőr, de mind szőrösen. A könnyű posztósüveg helyét is tornyos prémsüveg váltotta föl. A közrendi embereké bárányprémből való, a jómódúaké rókaprém, hódprém. Átilla süvege oroszlánsörényből készült. A fővezér és más előkelők medvekucsmát tettek föl. A gazdám is medvekucsmát viselt. (L 153)

A falra vetődő világosságnál mindenféle fegyver csillogott elő. A fal teles-tele volt szépen gondozott fegyverekkel: sok kard, harminc is – dárdák, ijjak, puzdrák, pajzsok, bölényszarvak és más efféle szarvak. Semmi egyéb bútor, csak egy festetlen tölgyfa-almáriom a sarokban, meg egy pohárszék: csupa ezüst-kupák és ezüstpoharak – a másik sarokban. (IS 164)

Halmozás

Mielőtt ember voltál volna, voltál fű, voltál virág, voltál fa, voltál légy, voltál cserebogár, farkas, ló, oroszlán, minden, minden. (L 182)

Egy fejevári szekéren konyhai ládák és edények is érkeztek. Csuda volt elnézni, hogyan szedik le róla a sok vaskondért – kettőt akkorát is közte, hogy Jancsi elveszett volna benne, ha beállítják –, rézüstöt, vaslábat, nyársat, kislábost, nagylábost, csuprot, bögrét, fazekat, rostot, tálat, medencét, mindenféle konyhai szert. (IS 31)

– Én csak nem voltam ördög?

– Bizony az voltál te is. Ki tudja, micsoda fajtalan gazember voltál velem együtt, és hogy hol akasztottak fel bennünket? Hiába csodálkozol! Káromkodtunk, dőzsöltünk, veszekedtünk, disznólkodtunk, loptunk, csaltunk, bizony nyakig éltünk a vidám rondaságokban. (IS 189)

Gergely még jó rendet olvasott. Benne volt a jegyzékben minden fegyver; kopja, gerely, pajzs, mindenféle golyó, csáklya, csákány, buzogány, kanóc, dárda és minden harci készség, amit nem a segítség hozott magával. (E 334)

A kereskedők, a lócsiszárok, a borbélyok, a dervisek, a kuruzslók, köszörűsök, szörbet- és halveárulók, a kötél-táncosok, a rabszolgakereskedők, zsidóbarátok, cigányok és más efféle népé most az a völgy. Onnan járnak nappal a táborba kalmárkodni, csereberélni, hulladékot lesni, népet mulattatni, kuruzsolni, lopni, csalni, egyszóval: élni a katonák közé. (E 444)

De hiszen, ha odamenne is, ott a férj. Az vezetgeti, az ül mellette, az vigyázgat rá, arra mosolyog, annak beszél, azzal egy az élete. (ÁE 261)

A műterem csupa rendetlenség és szemét, és terpentinszag. Egymás hegyén-hátán a szűrők, süvegek, csizmák, és az angyal fehér ruhája egy sarokban. Az asztalon is összevissza a mindenféle festőszer, ecsettörő rongyok, szappan, mosdótál, festő-olajos üvegecskék, ecsetmosó bádóg, tejes üveg, zsemlye-darabok, pipabagó, szénpálcikák, vetítőlámpák, fényképhártyák, szivarvégek s mindenféle kacat. (IR 305)

Felsorolás + halmozás

A teremben csak egy fiatal makarónit láttam az elhelyezkedésemkor, egy folyton füttyűrésző, mozgékony emberkét, aki tőlem távolacsán háttal állt mindig nekem, és virágfigurákat komponált méteres rajzpapirosokra: cinniát, mácsonyabugát, violát, almavirágot, kökört, mindenfelét, ami

eszébe jutott. Ma is előttem a két piszkos, fűrge keze, csillogó, fekete szeme, nagy karimájú, hegyes kalapja, és lengő szárnyú, barna köpönyege. Verébijesztő figura volt künn az utcán. (HV 327)

Összehasonlítás

Az összehasonlítás gyakori, szinte mindennapos érvelési technika, lépten-nyomon megállapítjuk a dolgok hasonlóságait, különbségeit, s érvelünk a fokozatokkal, a hasznosabb és a jobb lehetőségeivel (Arisztotelész: *Rétorika* 1363b). Ide vonható a példa és az analógia. Az összehasonlításon gondolkodási műveletén alapul a trópusok (szóképek) közül a metafora, a figurák (alakzatok) közül a hasonlat gondolatalakzata (l. később). A legegyszerűbb összehasonlításon alapuló gondolatalakzat a mellérendelő összehasonlítás (*comparatio paratactica*), ebben grammatikai eszközök nélkül, pusztán egymás mellé helyezzük az összehasonlítandókat. Gárdonyi műveiben gyakran találkozunk ezzel az archaikus stílusesszüközszel, emiatt is érezzük olykor balladásnak, a népdalokra hajazónak műveit (Sík Sándor 1928: 48): Az egri vár erős, de ott a szolnoki példa, hogy a falak ereje nem a kőben vagy, hanem a védők lelkében. Ott pénzen fogadott idegen zsoldosok voltak. Nem a várat mentek védeni, hanem hogy zsoldot kapjanak. Itt csak az öt pattantyús a német, de ezek is derék emberek. Itt mindenki a hazát védi. Ha vér kell, vérrel. Ha élet kell, étellel. (E 335) Számos regénye a férfi-nő kapcsolattal foglalkozik, nők a tárgyai a legtöbb összehasonlításnak:

Sose láttam akkora fehér fejkötőt, akkora női arcot és akkora habverő szerszámot, amekkorát tartott a kezében. Mintha a kalendáriumi telt holdnak a képét látnám bodros fejkötőben és asszonyi ruhában.

S az volt a különös, hogy hasonlított Zsorzsetre. De persze csak mint valami karikatúra. Még a lencse is ott volt a bal arcán, de akkora lencse, mint egy filléres pénz, domború és szőrös lencse. (HV 342, az anya és lánya összehasonlítása.)

Margittal aztán boldogan élünk. Nekem már csak azért is kedves volt ő, mert új volt, más természetű volt, Hedviggel semmiben nem azonos, és mégis kellemes.

Hedvig vidám volt és eleven. Margit komolyka, méléző, csendes szavú.

Hedvig mindig örült valaminek. Ha véletlenül átszúrták volna a tenyerét, a másik percben már örült volna, hogy gyógyul. Margit meg olyan volt, mintha mindig búsulna valamin. Ha a világ legszebb rózsáját adtam volna neki, a másik percben már úgy nézett volna rá, mintha azt gondolná, mily kár érte, hogy el fog hervadni! (SZ 135, tovább folytatódik még egy oldalnyi összehasonlítás.)

Berta fiatalabb volt, de Eszter leányosabb. Berta haja tömöttebb, feketébb, a szeme nagyobb, nyíltabb, az orra szabályos görög orr. Eszter ideges macska-testalkat, az arca vékonyabb, de kifejezőbb. A haja sötét gesztenyeszínű, kevesebb, de finomabb, mint Bertáé. A szeme mosolygóbb, árnyékosabb, melegebb. És a hangja, milyen más minden szó az ő ajkán! Mennyivel szebb, ha ugyanazt a szót ő mondja!

Ha Ábel szobrász volt volna, Bertát szívesebben kifaragta volna, mint Esztert, de ha festő volt volna, Eszter becsülte volna festenivalóbbnak. (ÁE 286)

Viszonyok

Óriási tartomány, ide sorolható az ok-okozat, az előzmény-következmény, az ellentétek és az ellentmondások. Csak néhány kapcsolódó stílusesszüközszet említek meg. Az ok-okozati viszonyon alapul a metonímia, az előzmény-következmény viszonyon a metaképszisz (ezek trópusok); az ellentét az antithesis és a paradoxon (a látszólagos ellentét), az ellentmondáson az oximoron (a képtelen, illogikus kapcsolat).

Ok-okozat

Az ok-okozati viszony nagyon fontos az érvelésben, hiszen az okokra mindig kíváncsiak vagyunk. Mát a kisgyerek is felteszi a *miért?* kérdést. Gárdonyi hősei is keresik az okokat, olykor ok-okozati láncot szerkesztenek: Ahol nő van, ott bűn is van, s ahol bűnök vannak, vér is, könny is... (SZ 168)

Halmozással kombinálva: Ettől az időtől kezdve csak igavonó állatja lehettem a népnevelésnek; a pap után vittem a kalapot, és meghajoltam az iskolaszék, világi tanfelügyelő, egyházi tanfelügyelő, kerületi tanfelügyelő, esperes és más okos urak előtt, akik azért jöttek a világra, hogy a népnevelést előmozdítsák, és a tanult tanítót a pedagógiában okosítsák. Mert a pedagógia meg a gyógyászat olyan tudomány, amelyhez mindenki ért, csak az nem, aki azokat tanulta és gyakorolja. (AL 63, az 1868-as népoktatási törvény után vagyunk.)

Példával és metaforákkal kombinálva:

A házasság, barátom, a leggonoszabb szerződés, amit valaha emberi elme kieszelt.

Mert beledobhatjuk-e józanon az életünk minden vagyonát egy olyan háznak a megvételébe, amelyet csak kívülről ismerhetünk, de azt azután teljes bizonyossággal tudhatjuk, hogy kívülről éppen eladás céljára szépítették, cifrázták mindig, mindennaposan?

Köthet-e józan ember olyan szerződést, amelyben holtáig kötelezi magát, hogy együtt fog élni egy valakivel, akinek csak az arcát, haját meg a keze bőrét ismeri?

Hiszen magamagát sem ismerheti teljesen senki. Néha egy felindulásunk után megdöbbenve eszmélkedünk, hogy bennünk egy fenevad lappang, amely a felindulásunkban tört ki először. A nőben is csakúgy megvannak az efféle elrejtőzött fenevadak. Mi történik veled, ha megkötötte a szerződést, s egyszer csak megjelenik a sziszegő vipera vagy az üvöltő sakál, vagy a pokolszemű tigris? (HH 152)

Kötőszó nélkül:

– Deiszen – erősködtem én – Zrínyit is vaddisznó ölte meg.

Ilka felvonta a vállát, és mosolygott:

– Zrínyi nem kukoricával járt köztük. Ha mink kísétálunk nagymamukával, el se futnak tőlünk. (HV 253)

Már nem aggasztott, hogy hogyan fesse le az agg hölgyet. Elvégre ha a lófejet le tudtam festeni, mért ne tudnék emberfejet is? Szín csak szín, vonal csak vonal. Lassan dolgozom, s majd csak lesikerül. A fő az, hogy a leendő feleségemmel beszélgethetek. (HV 267)

Humoros kontrafaktuális hipotézis

– Türelem, türelem, Eszterkém. Ha a békességet boltban árulnák, aranyon is meg kellene vennünk. Látod, az én boldogult apám mondott neked valamit, amit sohase felejték el. Mikor Kufsteinba vitték, szabad volt vele egy órát töltenem. Az anyám is ott volt szegény. Akkor mondta, hogy valahányszor felindul a magyar ember, jól tenné, ha inkább egy messzely vérért eresztené ki, mintsem hogy cselekedne. Ha április 14-én reggel minden országgyűlési képviselőn eret vágtak volna, nem mondták volna ki a trónfosztást, nem következett volna ránk a muszkatábor. Azt a trónfosztást akkor cselekedték volna meg, mikor már győztek. (ÁE 239)

Előzmény-következmény viszony

Ez csak egyszerű egymásutániség, nem jön létre az elsőből a második, nem hozza létre az első a másodikat, mint az ok-okozati viszonyban. Az alábbi elmélkedés nagyon jellemző Gárdonyira (egy részlet Zéta és Zobogány táltos beszélgetéséből):

– Mielőtt ember voltál volna, voltál fű, voltál virág, voltál fa, voltál légy, voltál cserebogár, farkas, ló, oroszlán, minden, minden.

– Bizonyos ez?

– Bizonyos-e, hogy mindennek van előzménye?

– Az bizonyos.

– És az előzménynek is előzménye.

– Az is bizonyos.

– Nem is lehet másképpen. Nem érzed-e magadban hol az egyik állatot, hol a másikat?

- Nem én, uram. [...]
- És aztán ha emberek is voltunk?
- Megint egy fokkal feljebb: még-tökéletesebb testformába jutunk. Csak semmivetésbe nem. Az élet: mozgás. Mozog maga a Teremtő is szünetlenül. Az embernek is mozognia, alkotnia, küzdenie kell. Minden formában, csakhogy más-más helyen, más-más ütközők között. De egyre világosabb az értelmünk, jobb a szívünk, nemesebb a kezünk. (L 182)

Ellentét

Az ellentét (latin *contrarium*) az ugyanabba a minőségbe tartozó dolgok összeférhetetlensége. Az ellentétes dolgok kizárják egymást, ilyen például a *szabadság* és a *szolgaság*. Az ellentét (görög *antithesis*, latin *contrapositum*) szóalakzat is: két egymással ellentétes, egymást kizáró dolog, cselekvés, tulajdonság egyetlen szerkezetben vagy nagyobb szövegegységben. Alapvető stíluseszköz, például Petőfi verseinek háromnegyed része ellentétekre épül (Zlinszky: *Petőfi nyelve*). Gárdonyi regényein végigvonuló ellentét a test és a lélek ellentéte, harca; ennek alapján írja meg a két nőtípus vagy a férfi és a nő ellentétét. Az ellentét olykor megszűnik, s megszületik a harmónia (Ida regénye), olykor feloldhatatlan állapotba (Az a Hatalmas Harmadik) vagy pusztulásba vezet (Szunyoghy miatyánkja), olykor a lélek legyőzi a testet (Isten rabjai), az is előfordul, hogy az ellentét nem is létezik (Gergely és Vicuska szerelme), De felállíthatjuk a város és a falu, a nyugat és a kelet ellentétét is, sokat olvashatunk erről a különféle Gárdonyiról szóló tanulmányokban. Az ellentételezés a részletekben is megmutatkozik:

A gyermek szeme olyan, mint a kristályvizű patak: minden kavicsot, fűszálat meglátok benne.
A nő szeme olyan, mint a hegyekben a tengerszem: tükrözi az eget s a belenéző embert: de mi van a mélyén? – mindig titok... (HV 270)

Némelyik ember öltözik bársonyba, selyembe, s rangja, méltósága minden más fölött hordozza, s mégis mikor vele beszélünk, mingyárt érezzük, hogy őkegyelme csak emberi testben élő állat. Más ember meg öltözik kopott plundrába, jár feslett köntösben és félretaposott saruban, de ha megszólal, mingyárt érezzük, hogy állati testben élő angyal. (L 295)

- Tudod-e – mondotta fenyegetően –, hogy az életeddel játszol, *semmiért?*
- Neked semmi, nekem mindenem. (L 154, Emőke és Zéta párbeszéde.)

No, ez kínos ügy. Én a jövő házassorsomat adom Fáninak, ő meg egy penészes, romlott mandulát ad viszonzásul... | Ez a borzasztó csalódás szinte megkábított. (HV 42)

A látszólagos ellentét a **paradoxon**, szóalakzat. Disszociációs (szétválasztó) elemzéssel állapíthatjuk meg: az első *látom* jelentése: *értem*; vagyis a szó jelentésrétegeit kell szétbontani, s akkor megszűnik az ellentét.

Most látom csak őt, most, amikor már nem látom. (L 363)

Megálltam mellette, és néztem, anélkül hogy nézném. (HV 286)

Ellentmondás

Egy időben, azonos körülmények között nem mondhatjuk valamiről, hogy van is, meg nincs is, nem állíthatunk és tagadhatunk valamit egyszerre. Ha ez előfordul, végzetes következménye lehet, például füstbe megy egy házasság, mint az ötödik aggregény esetében:

- Nem értelek, Ágnes, hogyha valamit állítasz, és valaki az ellenkezőjét mondja, miért nem engeded, hogy bizonyítsa? Hol itt a logika?
- Mert nincs igaza, és nincs igaza! – szólt már szinte fuldokolva a dühtől. – Ezt nem vártam volna öntől. (HV 128, A pék órája)

Ha valaki nem ismeri fel az ellentmondást, nevetségessé válhat; ha pedig elfogadja mind a két lehetőséget, abszurd eredmény születik. Ez az abszurditás a háttere az **oximoron**nak: 'nagy butaság', képtelenség, típuspéldája az *élőhalott*.

Otthon ült. Hírlapot sem olvasott már. Olykor fel-alá járt a szobában. Olykor nézéstelen nézéssel bámult ki órákig. (ÖT 155, anafora, fokozás egyben)

– Kisasszonyom – sóhajtottam –, én vagyok a föld legszerencsésebb boldogtalanja. (L 154)

– Egészséges vagy-e?

– Köszönöm – bókkoltam –, lélegző halott vagyok. (L 154)

Ő is felnézett, mikor hozzám ért. A szeme...

A nap így nyilal át az erdő lombjain. A lelkembe nyilalt a szeme sugara. S a lelkem egyszerre fénnel és zenével telt meg. Néztem káprázó szemmel, boldogszomorún. (L 44, nem Kosztolányi szava!)

– Éljen az az ember, aki elsőnek fog meghalni Egerért! (E 348)

Az érvelést összefoglalva azt állapíthatjuk meg, hogy minden lehetőségre találunk példát Gárdonyi műveiben, hősei követik az emberek észjárását. Kiemelkedik a példa és az enthüméma, valamint a toposzlogika alkalmazása, az elsődleges szóbeliséget örzi; a felsorolásban és a halmozásban pedig feltárul a környező világ, akár történelmi korról, akár a jelenről van szó, akár fegyverekről, akár egy korabeli polgári lakás berendezéséről, akár érzelmekről. Gárdonyit szokták azzal vádolni, hogy nincs a regényeiben társadalmi háttér. Dehogyan nincs! A társadalmi háttér még inkább kidomborodik a hasonlatokban és a metaforákban (ld. alább). Idézzünk egy illusztrációt a *humoros konklúzióra*:

– Asszonyom – csillapítottam –, igaztalan vagy. Mert a te kincseid épp olyan szerzemények, mint ezekéi, csakhogy korábbiak. Mikor még nem a hunok voltak a történelem színpadán, hanem a rómaiak és a görögök, azok éppen így cselekedtek. Nem végigrabolta-e Nagy Sándor Perzsiát, Egyiptomot? Nem rabolt-e végig Juliusz Cézár egész Európán? Most a hunoknak áll fenn a csillaguk, aztán megint fordul az idő kereke, s a hunok kezéből más nép ragadja el a kincseket.

– De csak az én gyöngyeimet hagyták volna meg – sírta az asszony –, vagyhogy ástam volna el.

Ebből megértettem, hogy a história tanulságai nem asszonynépnek valók. (L 327, Zéta beszélgetése egy fogoly asszonnyal.)

4. Stílus

A stílus is érvel. Gondoljunk a retorikai érvelés három lehetőségére, ezek a logosz, az éthosz és a pathosz, azaz a logikai, az etikai és az érzelmi érvelés, a pathosz a hallgatóságra való érzelmi hatás, a legerősebb érvelési lehetőség. A stílus pedig az érzelmekre hat.¹²

Sokan írtak Gárdonyi stílusáról, talán Sík Sándor ragadta meg a lényegét: „Gárdonyi művészi alaphangja tehát egyrészt a lírai együttérzés, másfelől – az objektív ihletés idején – a naiv ábrázolás, a mese, az idill, a komikum, esetleg a didaktika hangja. A kétféle inspirációnak körülbelül egyenlő arányú vegyüléséből áll elő a *humornak* Gárdonyi-féle változata. Ellenben egyformán távol áll tőle a tragikum és a pátosz egyfelől, a hideg, szenttelen, Flaubert-féle hang, a l'art pour l'art önmagáért való formaáhitata, az impresszionizmus nüansz-hajháhásza másfelől” (Sík Sándor 1928: 53). Sík Sándor kiemeli Gárdonyi sajátos mondatszerkesztését, szóképzéseit, különösképpen az igéket, a szemléletes jelzőket, a szuggesztív szóképeket és hasonlatokat, legtöbbit a prózaritmussal foglalkozik (nem foglalkozom ezért sem ritmikus prózájával, sem mondatszerkesztésével). Bemutatom

¹² A pathosz mindenféle érzelmet jelent, érzelmi hatást általában, tehát nem csak a patetikus érzelmet.

különleges szavait, a kicsinyítést, a tréfás népetimológiákat és egyebeket, foglalkozom az igenevek érdekes használatával, erre eddig nem figyeltek fel.

4.1. Gárdonyi szavai

Gárdonyi sajátos, szellemes szóhasználatáról mindenki ír, aki jellemzi stílusát. Vértessi Aranka 1910-ben alapos elemzést jelentetett meg *Gárdonyi nyelvéről*, mégpedig a nyelvi szintek szerint haladva (dolgozata valószínűleg doktori disszertációnak készült). Kigyűjtötte Gárdonyi sajátos szavait, elkülönítette a nyelvjárási eredetűeket, listázta a különleges szóképzéseket, szóösszetételeket, népies szólásokat, a sajátos ragozást és szórendet. Helytálló az a megállapítása, hogy a korai művekben több a népies elem, az 1900 után írt művekben kevesebb a tájnyelvi elem, új témáihoz igazodva. Trencsény Károly 1933-ban *Gárdonyi nyelve, stílusa* című tanulmányában ír a kicsinyítésről, az ikerszavakról, a többnyire tréfás jelzőkről, „Kedveli a gyöngédítő formát a gyakorító, visszaható igealakokban is” (idézi Keller Péter 2015: 89).

Egyedi szavai¹³

Gárdonyi gyakran használ ismert szót szokatlan, újszerű képzőkapcsolással: *acsarított, elunakodott, eszüdök, evőgelődött, fanyalon, furcsádon-furcsa, vállintott; kénytelenkedik, különösöltem; lelőcslábal.*

Határozószókat lát el ismert képzőkkel, maga a kombináció szokatlan: *aligocskán, fennelgett, hamarint, hamarol.*

Névmásokat igésít: *elmásodott.*

Fiktív tövekből képez új szavakat (a fiktív tövek nem lexémák, rendszerint hangutánzók): *bakkantottak, bócorogtam, bufálta, bühögött, duhhan, félrerettyen, fufnyázott, háhogó, lükken, lükögve, meggyihikelte, meglikkent, megzünükölte (a hegedűt), mötyögött, nyihálta, szimmantott.*

Mellérendelő összetételeket alkot, melyeknek egyik tagja lexéma, másik tagja nem létező szó: *bözsögött-nyüzsgött, dédenes-déd, furcsádon-furcsa, nyüzsg-bözsög, közeles-közelről, kiectett-baktatott, közeles-közelről, többültön-többült.*

Ikerszavakat alkot: *ityergélt-pityergélt, lityi-lotyí, madaram-badaram, nyünyükölt-nyanyákkolt (a hegedű), retyemutyámat, zenge-zungával.*

A mellérendelés és a sajátos képzés kombinációja: *evőgelődtek-ivógalódtak.*

Igenévi utótaggal alkotott összetételek: *alkalomszakadtán, emberfértényire.*

Alkalmi szófajváltással alkotott jelzők: A doktor anyja afféle erős *énakarom*-asszony rendezte be a lakást, a maga kisvárosi ízlése szerint. (ÁE 223); a Halál *el-ne-csussz* ösvényén (IR, előszó). Vagy hárman ültek még ott a reggeliző asztalnál, afféle *éhgymor-kedvetlen* pesti urak. (IR 9) A *menj férjhez ahhoz* a falu jegyzőjének a segédje volt, egy *nyalom-bajszú* fiatalember, aki télen-nyáron vadászruhában járt... (IR 12)

De hát ha Ó Péternek a házasság is üzlet, hideg, *cvancig-drájszig-fafcig* üzlet, akár maga üzlete, akár csak közbenjáró üzlet, miért ne tekinthetne ő is bele már egyszer valami üzletbe ebben a csupa-üzlet világban? (IR 22) Afféle *röhhencs*-legény, ordinaré fráter. (IR 104)

Arca afféle *szemig-szakáll* arc... (E 13)

Dobó leszáll a lováról és leveszi a sisakját, úgy megy végig *komorbágyadtan* a halottak előtt. (E 433)

Kicsinyítés

¹³ Mellékletbe tettem az egyedi szavak hosszú listáját, minden bizonnyal ez csak egy része a különleges szóállománynak.

Leggyakrabban főneveket szoktunk ellátni kicsinyítő képzőkkel, s Gárdonyi feltűnően gyakran él ezzel a lehetőséggel:

Hányszor vacsoráztunk mink rántott leveskét, vagy sült krumplit vajacskával, vagy tejfeles tehéntúrót, főtt tojást, mézes diót, sült tököt, és elégedettek voltunk. (SZ 80)

Háromholdas jó szőlőcske volt, csak sövénykapus. De annál szebb a villácska. (SZ 146)

Sokkal szimpatikusabb volt nekünk egy Janovics nevű tanítócska, csak afféle tanítóbojtárka a kántor mellett. (SZ 47)

Mikeyné elhozta a fiát is, aki ugyancsak büszkén feszített matrózgalléros, kék vászonruhácskájában, s lengő pántlikás matrózkalapjában. A szobrászné meg elhozta leánykáját is, aki térdig érő, rózsaszín batiszt szoknyácskájában és piros bébikalapjában, csupa-öröm szőke arcocskájával díszítette a társaságot. (IR 230)

Gyakori az a sajátos lehetőség, hogy mellékneveket, névmásokat, határozószókat kicsinyít:

Tálalás előtt Üllei meggyújtotta a karácsonfa öt-hat szál piroska gyertyácskáját. (K 120)

Az idő mégis hűvöskés volt. (SZ 70)

S mily kedves-könnyedkén lépdegélt abban a formás topánkában! (HV 135)

...előttünk távolacsán haladt a fasorban a falu felé társaságunk. (HH 195)

Semmi se bizonyos, csak az a bizonyos, hogy a világban van valami nagy rend, amit mi a mi kis eszünkkel aligocskán látunk. (HH 149)

Annyicska az ügy, hogy kíméltem a lelked harmóniáját, nehogy megzavarjam. (HH 242)

Hiszen csak annyicska az ügy, hogy odamegyek, mindjárt le is szidom az iskolaszéket, hogy micsoda istállóba választottak meg engem! (SZ 69)

Olykor igeképzőkkel fejezi ki a kicsinyítést: Könnyedként lépdikélt, mint a barázdabillegető. (HV 285)

Népetimológia

Az emberek értelmesítik a számukra érthetetlen, többnyire idegen szavakat, s ez az értelmesítés többnyire neveltető, komikus:

Elefánt → *élőfánk*

– Nagy bűdös város. Ott láttam egy élőfánkot.

A rabok csodálkoztak.

– Mi az?

– Az – felelte a paraszt – akkora nagy eleven barom, mint ez a rakott szekér. De még ennél is nagyobb. Csupasz, mint a bival. Az orra meg akkora, hogy úgy bánik vele, mint más állat a farkával: mikor a legyek kénozzák, végiglődörgeti a derekán. (E 32)

Jumurdzsák → *Gyomorzásák*

– Nagyságos, méltóságos Gyamarzsák úr, csókolom kezsit-lábát, tisztelettel pikuláznék egyet a tekintetes vendégség emérére.

A Gyomorzásáknak nevezett félszemű – valójában Jumurdzsák – megfordult és gúnyosan sunyorított:

– Ide kukorikolnád a magyart, ugye? (E 27)

– Na, Gyamarzsák – mondta, az orra alá piszkálva a dárdával –, hogy vagy te, bibas terek? (E 48, Sárközi mondja.)

Amerika → *Emeróka*

– Szanaszéjjel, ki itthon, ki Emerókába. (SZ 123)

pult → *pudli*

Ha valaki belépett a boltba, bágyadtan nézett rá. Lassú mozdulattal tette le a könyvet a pudli szögletére, és hosszú, fehér ujjjaival óvatosan nyúlt a szappanért vagy a sajtért. (HV 35, minden bizonnyal a pult szögletére tette le a könyvet Fánika, ezek a kisfiú szavai.)

Idegen szavak kiforgatása

Ilyen a *dombérozás* a dorbézolás helyett:

Mi az a *dombérozás*?

Dombérozás? Hát devernnyázás, lelkem kisasszonykám, ahogy az urak szoktak. (IR 39)

– Jól megverték a németek a poroszokat!

Neki a porosz meg az orosz egynép volt, Páris meg London egy ország, az *offenzíva* város, az *üteg* meg ütés. Később meg, hogy a Dardanellákat emlegetni az újságok, érdeklődéssel tudakolta Ülleitől:

– Miféle nép az a *dardamellák*? Én se azokról nem hallottam, se az *entente* népről. Azok is a mi pártunkon harcolnak-e? (K 198, Palcsóné szavai.)

Játék az idegen szavakkal

Zsuzsi kisasszony sápadozott. Hogy ő, aki már úri leányok közt nőtt fel, csakúgy tud mindent, mint akár a főispán leányai – stikkelni, klöpfnizni, és poenleszt és teneriffát és rizsliót, és frivolirozást és ... és ... és hogy ő most kiüljön, kikutyorodjon a piacra! Ő, aki könyvet is annyit tanult és nyelveket: Theisz *Középső tanfolyamot* és a *Mein Viertes Buchot!* ... (K 11, a „kisasszony-lányom” Zsuzsi műveltségének enyhén ironikus jellemzése.)

Nevek

A név is érvel: nomen est omen – szól a mondás. A névvel való érvelést Arsiztotelész is említi az érvelési közhelyek hosszú listája végén: „Egy másik érv a nevek jelentéséből adódik” (*Rétorika* 1400b). „Numeró 47 – mormogta. – Kétszív utca 47. Nomen est omen.” (Ábel és Eszter 191)

– Nem unalmas neked, hogy minden harmadik nő *Mariska*?

– Nem. Mária szeretete van benne. Egy kis visszagusárgzás a földről az égbe. (HH 155)

Ugye, milyen szép, hogy nem írta a nevét Mariskának, hanem Máriának? Látid, az ő finom érzése megkülönbözteti a *Máriát* és *Mariskát*. Ő már érzi, hogy valamilyen koron túl a *Juliska*, *Mariska*, *Aranka*, *Fánika* olyan, mint az öreg macskán a pántlika. S egyáltalán cirkuszi komikum, mikor magamagát szólítja az ember becézőn. (HH 184)

Ez itt a tanítóm, ez a fiatal legény. Karó Jenő a neve, de olyan is. (HV 242)

A névkombinációk is lehetnek humorosak, például ha egy német családnévhez erősen magyaros, sőt ősmagyaros keresztnév társul: A két gyerek vonzódott hozzám. Furcsa nevük volt: Gutman Attila, Gutman Bendegúz. (AL 33)

Igenevek

Gárdonyi regényeinek olvasása közben figyeltem az igenevek sajátos, következetes használatára, ez mindenképpen stílusának része, s erről talán még nem írtak.¹⁴

A főnévi igenevre mindig gondosan kiteszi a személyragot (ti. ha a logikai alanyon rajta van a *-nak/-nek* rag, nem szükséges a főnévi igenevet ragozni): A szerzetesnek pedig irtóznia kell a testiségtől. (IS 246) ...a birtokomat eladtam, aztán most már nincs gondom. A pénz-birtokot nem kell szántanom, vetnem, kapáltatnom, csépeltetnem. (Ö 70) A régiségben előfordul a képző *-nya* alakja (ez manapság a palóc nyelvjárásban létezik), Gárdonyi elvétve használja: – Hát akkor írd le, hiszen tudsz írny. Olvasható az írásod? (IS 222, enyhe archaizálásnak tekinthető.)

A határozói igenevnek mindkét alakja előfordul a régiségben, a *-ván/-vén* inkább idő- és okhatározói funkcióban, a *-va/-ve* inkább mód- és állapothatározói funkcióban, nem váltak szét azonban élesen a funkciók. A mód- és állapothatározói funkcióba a középkor vége felé

¹⁴ Igeneveink történetét én írtam a magyar történeti grammatikában, ezért merek ehhez a bonyolult kérdéshez nyúlni, vö. A. Jászó Anna 1991, Az igenevek. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerk.: Benkő Loránd.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 319–352; 1992, Az igenevek. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. A kései ómagyar kor. Morfematika II., I. kötet. Főszerk.: Benkő Loránd.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 411–454.

lassanként belép a *-t*, *-tt* képzős igenév *-an/-en* ragos alakja, pl. az eredeti *rakva* helyett a *rakottan*: A templom előtt hevert az a kő, szépen, csoportba *rakottan*. (IS 25) A *-va/-ve* képzős alak a létige mellett olyan állapotot jelöl, amely cselekvés eredményeként jött létre: „*kisleány szoknyája térdig föl van hajtva*”. Gárdonyi ebben a helyzetben gyakran a *-t*, *-tt* képzős alakot használja, valószínűleg akkor, ha az állapotot akarja hangsúlyozni. Ő maga azonban egyszerűbb (és meghökkentő) magyarázatot ad nyelvművelő könyvében: „idegen bűzét” érzi a *-va/-ve* képzőnek, „fekete-sárga színűnek” látja,¹⁵ s ha már a beszédből nem lehet kiirtani, akkor legalább írásban kerüljük, „mindig nézzük meg, jól hangzik-e helyette” (Gárdonyi 1938: 353, 81). Jól illusztrálják véleményét a következő példák: Az agglegények elámultan és hallgatva nézték. (HV 11) Én az asztal végén csendes-megvontan ültem persze, a szememet is lesütve. (L 192) A levelek közül egy nyitottan hevert ott. Erős, vastag betűkkel volt a megszólítás írva. (E 83) Átilla választ várt, de Vigilász csak sunyított viaszszinsápadtan, nyaka-behuzottan, tenyerét a mellére tapasztva. (L 33)

További példák a *-t*, *-tt* képzős alak előnyben részesítésére:

De biz az ott lappang ma is minden paradicsomban, s előbb-utóbb meg is jelenik, – ha nem is mindig kígyóbőr-kosztümben öltözött. (K 89, tehát nem öltözve, ahogy általában mondanánk.)

Zsuzsi a kézcsóktól elpirosodottan állt ott. – Hogyisne, – szólalt meg zavarodottan. (K 52)

Üllei lehülten nézett Zsuzsira és a levélre. [...] Elszontyolodottan nyújtotta oda Zsuzsinak. (K 195)

Mikor hazatérünk, Náni szokása szerint viszi az üveg dugós vizespalackot a pincébe, s hozzá megtöltöten. (HV 60)

A haja egy-ágba fonottan hullt hátra. (L 41, Emőke)

Az arany ajándékot fehér kendőbe burkoltan én vittem óvatosan. (L 80)

Beljebb a lépcsőn egy ősz, puffadt-képu rabszolga szundikált a két térdére hajoltan. (L 81)

A szobában cserszag és borszag uralkodott, némi penészszaggal egybekveredetten. (IS 163)

A kert közepén megállt. Elvörösödöten tért vissza Jancsihoz. [...] Jancsi elfordultan állt a méhes előtt. (IS 320)

A régiségben gyakori a *lakoztában* típusú igenév, azaz a *-t* képzős igenév határozóragos alakja. Használatának van valamiféle régies íze, óvatos archaizálásnak tekinthető (Gárdonyi nagyon finoman, nagyon ritkán archaizál): Megállt az esztergályos kirakata előtt és nagymagauntában a pipaszárákat nézegette ottan, meg a billiárdgolyókat, kárpittartókat és asztallábakat. (K 77)

S neveltükben valamennyien órá néznek (K 25)

...de én majd megfulladtam nevettemben. (L 92)

Tádé hosszan sípolt a fogaival. Máté is derekát tekergette nevetében. Jancsi is vidámult. (IS 132)

Jancsinak a foga vacogott féltében. Bámulta Mátét, hogy meg se jajdult. (IS 139)

Szótlanul mentek tovább. A révhez értek. Szikardusz ott-vártukban rámosolyodott a fiúra. (IS 149)

– Nem megyek be – lihegte kimentőkben a templom küszöbén. [...] Marcellusz nagy elbúsultában lefeküdt egy cellába. (IS 363)

Ő csak a könnyű kopjával malmozott nyargaltában az udvar körül (E 69)

Visszatértében meg erős nagy köveket hordott a gödör mellé. (E 76)

Az *istenadta*-féle igenévi szerkezet ősi nyelvünkben, Gárdonyi ritkán ezt is használja: Az országos címer belsejében megint egy kis címer: angyaltartotta pajzson két fehér egyszarvú ló és két farkas; fölül lengyel sas. (E 149) Földművelő ember nincs az

¹⁵ Nyelvművelő babona a létige melletti *-va/-ve* képző germanizmusnak tartása. A képző ugor eredetű, ízről ízre megegyezik egy azonos funkciójú vogul képzővel. Úgy látszik, a germanizmus babonáját máig nem lehetett kiirtani, erre bizonyíték például az eredeti *a helyzet adva van*, *a vétek bizonyítva van* szerkezet helyettesítése a *helyzet adott*, *a vétek bizonyított szerkezetekkel* (ma már szinte csak ez olvasható a napilapokban). Szepes Gyula meggyőzően ír erről Nyelvi babonák című könyvében, sok népnyelvi és irodalmi példát idézve. A népnyelv csak a határozói igeneves szerkezetet ismeri, ezért furcsa Gárdonyi véleménye, hiszen ő a népnyelv kiváló ismerője volt. „A pennaforogató emberek sohase tudnak úgy magyarul, mint a nép” – írja (Gárdonyi 1938: 28). Egészen furcsa, hogy Gárdonyi a *zárva* helyett a *zárt* vagy *zárott* alakot javasolja kiírni a boltok ajtajára, a számlákra pedig a *fizetve* helyett azt, hogy *fizetett* (Gárdonyi 1938: 363).

idegszanatóriumokban, hacsak más nem rontotta meg az idegeit – börze vagy kártya vagy ördögszerzette házasság. (SZ 96)

Igenév a *-ton, -ten, -tön* képzős alakulat: Csak itten-ottan a bástyazugban, földhányáson, ha aludtak ültön egy-egy órát, néha délután kettőt is. (E 504) egyedi a következő képzés: Az asszony is gyanakvóan nézett és sietten csoszogott el a levelért. (L 165) Zsuzsi sietten vitte kosarát a torony alá. (K 25)

Érdekes, hogy a *-ván/-vén* képzős igenévet ritkán, archaizálás céljából használja: S hogy így szólván kérőn tette össze kezét, az ujjainak a vékonysága és kezefejének soványsága szembeötlő volt. (IS 348) Viszont az igenévből alakult *múlván* alakot írja le mindig (nem a mai *múlva* alakot): Én csak két esztendő mulván láttam azt a képet, de bámultam a tökéletességén. (L 185) Csak percek mulván bírt megszólalni. (Ö 34) A *múlván* használatát azzal indokolja, hogy ez volt gyakori kódexeinkben (Gárdonyi 1938: 247).

A *-t, -tt* igenévképzőnek és a *-t, -at/-et* főnévképzőnek azonos az eredete, s ez utóbbi a régiségben gyakori volt, pl. *aratat* is volt *aratás* helyett. Ez a régies használat is előfordul Gárdonyinál: Jancsi hát tartózat nélkül mondta el, hogy hanyagul imádkozott, böjttel nem törődött, hazudott, ördög adtával szitkozódott, – de mikor a lopások következtek, ott már vonakodva pötyögte: (IS 142) De ha belépek oda, hátha Hedvig nagy szíve lobbanatában a nyakamba röppen? (SZ 67) Visszatéret Csáth megállt a kapuban és ideadta a süvegét. (L 147)

A mai nyelvben ritka az *-st* képzős alakulat, de a régiségben gyakori volt, igenévknek tekintjük: Gergely a sereg egy részével vágatást rohant vissza le a török táborba. (E 168) Jött volna hozzád rohanvást. Én tartottam vissza. (E 205) Csak léptetést mentem feléjük, és mikor hozzájuk értem, leszálltam az út mellett a lovamról. (L 48) Látást láttam, uram, de a halált azt nem láttam benne (L 87) Jancsi sietést engedelmeskedett. (IS 250) Gárdonyi nyomatékosabbnak érzi, mint a *-va/-ve* képzős alakot, nyilván ezért írja le viszonylag gyakran (Gárdonyi 1938: 354).

A *lakoztá*-ban típus, az *-at/-et* és az *-st* képzős alakok használata enyhe archaizálásnak tekinthető. Kihalt szavakat ritkán használ: Friss harmatos regg. Ébredő madarak csirikolnak a fákon. (IS 75) Hát ... ha meglátsz majd engem valahol karóban, arra kérlek, jer oda éjjel, és ha még élek, gyakítsd a töröd a mellembé. (L 23)

Helyesírása

Ismeretes, hogy Gárdonyi makacsul ragaszkodott néhány szó általa megítélt írásmódjáról: *esső, eggyet, íjja*. Egy dézsányi essővizet gyűjtött a napokban. (K 142) A gyalogút az essőtől felázott, és vékony habaréksár borította. (L 42) Egybeírt bizonyos határozó- és módosítószókat. Aztán még kétszer ottlábatlankodott a piacon. ... Iszen csak kerüljön mégegyszer a szemem elé! (K 186)

Az idegen neveket pedig kiejtésüknek megfelelően írta át (Gárdonyi 1938: 155). Végül is nem tévedett, csak álláspontja kissé korai volt: a mai szabályzat is közeledik a kiejtéshez igazodó írásformához, a meghonosodott idegen szavakban is: ilyenek a *dzsúsz*, a *dzsogging* a *kapucsínó* és hasonlóké. De a nevekben ajánlatos megtartani az eredeti írásformát, különben felismerhetetlenekké válnak. Példák a *Láthatatlan emberből*: Vigilász, Krizafiosz, Priszkosz, Vergiliusz, poatyiei szarmaták, Troá, Aéciusz; az *Isten rabjaiból*: Cirkatriksz, aki éjjel a cellákat járja, szanktuarium, Laudétur Jézusz Krisztusz, szekszta, Anzsú Károly; stb. A Nújork szállóban vacsoráztam... (SZ 12, visszaadja az amerikai angol ejtést.)

Mai szemmel nézve már-már komikus Margit szobájának leírása:

A falon Makartnak a *Diana vadászata* acélmetszetben. Az ajtó fölött életnyi nagyságú lófejkép. A zongora fölött a *szisztinai Madonna* képe, olajnyomat. A sarokban fehér zománcú vaskályhán Kanova *Ámor és Pszihéje* kétaraszos magasságú márványból. [...] A rézsút sütő nap könyvszekrényre világított. Nézem, mi könyvek? *Tóth Kálmán, Szabó Endre, Ábrányi*

Emil, Antológia Italiam, Siller, Verlen, Beranzsé. [...] A zongorán néhány kotta hevert. Megnéztem a legfelsőt: Sopen balladáit. (SZ 131)

Beszédmód utánzása

A beszédmód utánzása inkább komikus hatású, semmint humoros.

Átilla hadarása (*A kiirt*):

- Eridj magad, ha nem tetszik. (*Rigy mgad hmcik.*)
- Nem férfi dolga. (*Nefri dolga.*) (K 144)

Tótos beszéd (*Isten rabjai*, Szikárdusz fráter beszéde):

– Nno – döbönt Jancsira –, ha lesz valami országos ünnep, téged fogok megajánlani, hogy légy ünnepi predikátor. (IS 278)

Németes beszéd (az Egri csillagok pattantyúsainak beszéde, közismert részlet):

– Mikor én mondom *bor!* akkor adjál *bor!* Mikor én mondom *düssz!* akkor adjál *düssz!* (E 317)

Sárközi cigányos beszéde:

– Lehet, hogy a tebbi arra esküdözsött – felelte a cigány, a vállát csaknem füléig vonogatva – és arra esküdöztem, hogy degeljek meg, ha kimegyek a várból, isten engem úgy segítjen! (E 351)

4.2. Alakzatok (*figurae*)

Fentebb említettem, hogy a **stílus** is érvel, elsősorban érzelmi hatásával (*pathosz*). Sokkal lényegesebb azonban az a kapcsolat, amely a toposzok, vagyis a gondolkodási mintázatok és a stíluseszközök között van. Ez azt jelenti, hogy a stíluseszközök többségének van gondolkodási háttere, ezáltal erős hatása. A régi retorikák ismerték ezt a kapcsolatot a toposzok és a stíluseszközök között. A modern retorikusok közül Perelman is felhívja a figyelmet az érvelés és a stílus kapcsolatára: az egyes érvelési lehetőségek leírása végén mindig szerepel a kapcsolódó stíluseszköz (Perelman 1958, 1977). Ez a kapcsolat két szempontból fontos: ilyen alapon lehet elkülöníteni a trópusokat és a figurákat; valamint így lehet jól meghatározni az egyes stíluseszközöket.

Mindenekelőtt fontosnak tartom a szóképek (*trópus*) és az alakzat (*figura*) definiálását. „A szóképek valamely szónak (*verbum*) vagy kifejezésnek (*sermo*) saját jelentéséből egy másikba való művészi átvitele” (Quintilianus 8, 6, 1), a hangsúly az átvitelen van, innen a görög *troposz*, latin *tropus* ’fordulat’ terminus. Az alakzat meghatározása is Quintilianustól származik (9, 1, 4): a szövegnek valamilyen műfogással megújított formája; az alakzat esetében nincs jelentésátvitel, ez a lényeges különbség. Az alakzat latin neve *figura*, görög neve: *szkhéma*. (A *szkhéma* eredeti jelentése öltözet, tehát felöltöztetjük a beszédet, nem a szokásos módon beszélünk, erről első hazai retorikánk szerzője, Pécseli Király Imre szemléletesen ír.) Quintilianus nyomán gondolat- és szóalakzatokat különböztetünk meg. Ez a felosztás követi a retorika *res-verbum* (*inventio-elocutio*) rendszerét.

4.2.1. Gondolatalakzatok

A gondolatalakzat (*figura sententiae*) alkalmazásakor a szokásostól eltérően fogalmazzuk meg gondolatainkat: kérdés, felkiáltás, célzás, sejtetés stb. formájában. Gárdonyi műveiben – úgy tűnik – a legkedveltebb gondolatalakzat a jellemzés és a hasonlat (persze a hasonlat szorosan kapcsolódik a jellemzéshez), a jellemzés pedig kapcsolatban van a nominális stílussal. A terminusok magukért beszélnek, úgyhogy csak néhány példát sorolok fel mindegyik kategóriában.

Jellemzés (*éthopoiia*)

Egy személy vagy egy típus leírása. A körülményekhez, pontosabban a személyekből vett érvekhez kapcsolódó gondolatalakzat. Szorosan kapcsolódik a szemléletességhez, a láttatáshoz. Gárdonyi stílusának erőssége a szemléletesség. Ez a szemléletesség – Sík Sándor szavaival – „a plasztika eszközeivel jelenik meg: talán *szobrászi* stílusnak lehetne nevezni” (1928: 121). Egy-két kiemelkedő vonással jellemez embert, állatot, tárgyat, mindent: szinte magunk előtt látjuk őket.

Vastag szemöldökű, kövér asszonyka volt az. Sovány korában sashoz hasonlíthatott az orrával, azonban hogy elhízott, olyan volt, mint a pingvin. Fekete nyelvű lornyettet viselt és sok gyűrűt, mint jómódú boltosasszonyok szoktak, s ha beszélt, egy aranyfog csillogott elő a felső ajka alól. (HV 155)

Szörnyűség is, amit övele az anyja cselekedett! Övele, aki már *Theiszet* is tanult, *Középső Theiszet*, és *Mein viertes Buchot!* Övele, akit a tanárasszonyok is kisasszonynak szólítottak már a negyedikben. (K 90)

Hát az a vélemény rólad, felséges király uram, hogy boszorkányoktól született szörnyűség vagy, mint minden hun. Azt is beszélnek, hogy a fejed kopasz. Orrod olyan, mint a disznóé. A füled lelóg, mint a vadászkutyáé. És beszélni se tudsz, csak morogsz, mint...

A kacagásnak olyan vihara tört ki a teremben, hogy véltem, beledől a ház. Magam is alig bírtam a komolyságomat megtartani. (L 190)

Először láttam mosolyogni, s különös volt nekem. A zöld alma mikor pirosra változik, a komoly ember mikor mosolyog, mintha nem egy és ugyanaz volna. De csak a szeme mosolygott, az a rettenetes két fekete szem, amelytől még a hegyek is reszkettek. (L 188) ... Átilla ül csupán derült szemmel ... Átilla is hátrahajlik a széken, és hunyorgón mosolyog. ... Én csak Átillát néztem. Az ő arcán ismét az a finom mosolygás játszott át. Amily sötét és félelmes volt az az arc abban a plutói komolyságában, épp oly kellemes volt, mikor a vidámságnak sugara fénylett elő a szeméből. (L 191, Átilla jelleme fokozatosan bontakozik ki, l. fentebb a bűvópatak-technika alatt.)

Tárgyleírás (*ekphraszisz*)

Azok az alacsony földszintes házak a József-városban még a múlt századokból maradtak fenn. A kapu többnyire zöld; az ablakokban egy-két cserép virág; a lakók udvari szobákban laknak; az udvar közepén szivattyus kút látható, és az ajtók mellett leánder virágzik. (ÖT 81)

Vén bútorok, vedlett fekete bőrszékek; régi sublót, régi alabástromlábú óra; a falon elhalványult Daguerrotyp fényképek, csupa atillás magyar és csupa krinolin asszony; régidivatú ágy a sarokban. (ÖT 67, az öreg Mayer szobája.)

Nominális stílus

A nominális stílust a jellemzéshez kapcsolnám, mégpedig a jellemrajzhoz (*éthopoiia*) és a tárgyak, műalkotások leírásához (*ekphraszisz*). Székér Géza doktori disszertációja *A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben* címet viseli. Szerinte a nominális stílus a romantikus, pátoszos próza nyelvét váltja fel, s az impresszionista stílushoz kötődik (Gárdonyi festői látásmódjához), de a népiességgel is kapcsolatban van. Sokféle funkciója lehet: a szereplők bemutatásának eszköze, továbbá a mozgalmasság kifejezéséhez, a gyors benyomások rögzítéséhez, a környezet szemléletes bemutatásához kapcsolódik, de olykor az író szubjektív megjegyzéseit tartalmazza.

Festői látásmódját igazolja fia is: „Kemény kartonlapokra egymás alá sorakoztatva fölírkálta Atilla meghódolt népeinek neveit, harci öltözetüket, támadó és védekező harcmodorukat. A fontosabbakat le is rajzolta, és festékkel vagy színes krétával kiszínezte s dolgozás közben az íróasztalán maga elé helyezte, nehogy megtévedjen a leírásuknál. A *Láthatalan ember* seregszemléjének ez a vázlata Gárdonyi hagyatékában ma is megtalálható”

(Gárdonyi József 1934 II: 87). Természetesen a nominális stílus gyakran kombinálódik felsorolásokkal, halmozásokkal, különleges szavakkal és egyéb stílusesszűközűkkel.

A visszatérés a katalauni mezűre persze napokig tart. Por, piszok, lűgűnyelvű ebek, legyek felhűnyű sokasűga, csapatokon, lovakon. Csengés, bongás, fegyverzűrgés, robogás, szekerek nyikorgása. Kiáltozás, kűrtölés és utálat, lépten-nyomon. (L 216?)

Hát lépek a palotába. Szűes karimájű süveg a kezemben, kard az oldalamon, aransarkantyű a sarumon, cseresznyeszűnű nadrág, meggyeszűnű bársonydolmány, gyolcsgallér, a vállamon ezűstláncon lűgű kétaraszos elefántcsont-kűrt. Valóban nem cseréltem volna ruhát sok kűcos királyfival. (L 307)

Kűvetkeztek a piros zászlűs, íjas, tegzes szpáhik, tisztjeik páncélban; az oldalukon szűes, gűrbe kard. Azután a csűcsos süvegű tatárok. Csupa zsűros pofa, bűrdolmány, fanyereg. (E 87)

Magasívű csarnokok; szűnes és faragott falak, mindenűtt arannyal tűndűklű és koronás címerek, magas, szűes ajtűk, egyik mennyezet ezűst csillagokkal ékes; lépések zaját elnyelű vastag vűrűs szűnyegeg. Gergely kábuldozott a pompátűl. (E 148)

A lakásuk pompája és kellemes hársvirág illata meglepett. Gyűnyűrű szűnyegeg. Papagáj, zongora, pálmafa, bordű szűn plűssfűtűjűk, sok olajfestmény, és egy olyan goblen, hogy a királyi palotába is beillett volna. A falon szentkűpek. Ida nyakában egy kis aranykereszt... (HV 157)

Akkor már elűjűtt egy fűkűtűs, tűgás öreg asszonyosság is – kerek arca, mint a lűvűhází celtűblák, csak épp hogy fekete helyett egy piros, vűn orrocška az arca kűzepén. A derekán kulcsok. A kezében ruhaseprűcske. (IR 76, Ő Péter úr gazdasszonya.)

A nominális stílus gyakran kombinálódik a szaggatottsággal:

űt testűr kivonta a kardját. Az ércnek az a hideg csesszenése ... az a csend ... a továbűi parancsra való várakozás ... lélegzetállítű valami volt. A vér, úgy éreztem, megfagyott bennem, mint a patak vize telen. Micsoda sűtét titok van itt?! Micsoda pokolba keveredtem én bele?! (L 126)

Hasonlatok

A hasonlat gondolatalakzat, alapja az összehasonlítás gondolati művelete. Két részbűl: a hasonlítottbűl és a hasonlóbűl áll. Grammatikai kifejezűeszkűzei vannak: a *mint* (*mintha*, *akár*) kűtűszűs összetett mondat, egyszerű mondatban a *-kűnt*, *-kűppen* ragos vagy a *gyanánt* névutűs fűnűv. A *hasonlű* (*amihez hasonlűtűnk*) szűrmazása jellemzű az írűra, de még a stíluskorszakra is. Akár nevezhetűk *kulturális hasonlűnak* (a kulturális metafora analűgiájűra). Gárdonyi stílűsűra jellemzű a hasonlű nűpies eredete, a mindennapi, gyakran a falusi kűrnyezetbűl való szűrmazása. Mondhatjuk, hogy a társadalom, a kűrnyezet, a jellemek ábrázolása nagyrészt a hasonlatokban jelenik meg. Sok kűzűttűk a humoros hasonlat (Bednatics–Kusper 2015: 151).

Kűtűszűoval:

Mosolyogva várta Idát, s bűszke nyakkal, mint ahogy páva nézhet a szimpla jércere. (IR 62)
Hányszor látta a klastromban, hogy egyik-másik leány úgy fut az apjűhoz, mint a csirke, mikor a két szűrnűt fűlemelve fut a tyűkhoz, amely kikűltűtte. (IR 107)

űs az öregűr ment vele. Egykűcsűt vakarűdzott, egykűcsűt kűhűgűtt, de mégis csak ment, ment, mint a kűtűelen hűzott tehén. (űT 62)

Csakhogy a leány úgy nézett, mint aki tűndűrűlmet lát, a pűtye bűrű öregasszony pedig úgy nézett, mint valami álmos vízilű. (HV 136)

A hangja olyan volt, mint valami nagy darázs dongása, mikor szobába téved, s kűrűldong. Félelmes hang. (L 33, Atilla hangja.)

Egyet gondolt: körülnyargalt a klastromon, és mint a szélvész be a nagyudvaron át a kis udvarra, kisudvarról, folyosóról be négykézláb a kórusra. Onnan lesett ki, mint egér a lyukából. (IS 43)
Márton mester ismét intette Jakabot, hogy tanítgassa a házi rendre, nehogy asztalnál máskor is forgassa a fejét, mint a veréb. (IS 111)

Azóta csak tengődik, mint Toldi lova a szecsán. (ID 47, a szóláshasonlat ritka.)

Még a molnár is ott bámult, s olyan volt a képe, mint a ripacsos tök a szárítón. (IR 288)

A harangozó mellett egy vastag derekú, tokás asszony fogadta őket mosolyogva, mint szőlőhegyen a nyári holdvilág. (K 116)

Mentegetődzön rezgette mind a tíz ujját, s az arca olyan színűvé vált, mint a húsvéti zsidólaska. (IR 9)

Raggal:

A kelő napfényben ezüst tükrökként csillogtak az aprótócsák. (IS 185)

Gergelynek a szíve kalló-malomként dohogott. (E 142)

Még a két-három esztendő kis purdék is füstös angyalkákként forognak és lejtenek a fűben. [...]

Egyszerre mint a bokorból felburranó verébsereg, úgy röppent fel valamennyi gyerek, és rohan az erdő egy nyílása felé. (E 238)

Ironikus, olykor gúnyos hasonlatok:

Különös ismertető jele: *mindig üde, mint a harmatos akácvirág.*

S arca kifejezése: *mintha mindig valami édes illatot érezne a levegőben.* (K 46)

Egyek vagyunk mink, mint két egyforma gyertyatartó, amely egy asztalra való. (ÁE 203)

Csaba nézett rá, mint aki pisztoly legyén át néz valakire. (IR 26)

Állt, és olyan komolyan nézett az automata-szekrényre, mintha világpusztító mérgeket sejtene benne. (IR 140)

A ruhájuk szaga is mind a kettőé olyan, mint a penészes mogyoróé. (IR 44)

Szégyentől égő arccal olvasta némelyiket. Alighogy belekezdett, már oly utálattal fogta, mintha köpőláda volna a kezében (IR 101)

Csaba csak nézett, mint az iglói fakutya. (IR 218)

De csak úgy nézett a képre, mint ahogy arra az anekdotabeli miskolci kocsonyára nézhetett az, akinek eléje tették, hogy mégis hát egye meg: már nincs benne a béka. (IR 230)

Különösen a doktor volt kétségbeesítő. Amúgy is viaszszín arca olyan halotti színt öltött, mintha a Rókus-kórház halottas kamrájából szökött volna oda be a szalonba. (ÖT 107)

Hát ilyeneket ír: „*Úgy szeretlek, mint a nap a tengert, mint az ég felhője a szép Balatont.*” A többire nem emlékszem. Csak a végére, hogy: „*Csókollak, mint gerlice a párját.*” (IR 68)

Ironikus „műveltségi” hasonlatok

– Hozd ki ezt a puttont, meg ezt a két kosarat. Mint amilyen arccal Kleopátra mondhatta: – Hozzátok a viperákat! S kiült a piacra. (K 12)

Bárányné meg olyan volt, mint ledi Mekbet lehetett a gyilkosság után való reggelen. (Ö 107)

Utálta a káposztát, mint a latin szintakszist. (SZ 55)

Állok, nézek, mint Lót felesége a szodomai dombon. (HH 145)

S ülünk tovább, mint a két kőoroszlán a kapu tetején. (HH 25)

Ez szó: *eksztázis*, úgy rendített a lelkén, mint Nagy Konstantin lelkén az égen megjelenő kereszt képe. (IR 14)

Kész voltam a halálra, mint Néró keresztényei a Colosseumban. (IR 125)

Ida behunyta a szemét, mint a regebeli Lukrécia, mikor tört döfött a mellébe. (IR 143)

Továbbszótt hasonlatok:

El-ellegyintette az ügyet, de olyan volt az, mint a bögöly, amelyet hiába legyint el a ló, a tehén, az ökör: a bögöly csak egyet kanyarodik, s visszatér. (IR 20)

De különösen ahogy néz: aranykeretű, hideg okuláréján át...Mintha a szeme is üvegből volna: néz úgy, hogy nem is pillant. Mint ahogy a múzeumi baglyok néznek. (IR 40)

Bámuló fekete szeme: mint a küszöbön fekvő vizsláé, mikor kérdőn néz a gazdájára: Kimegyünk-e ma, puskás istenem? (IR 97)

Ahogy tiszta égen néha felhőcskék jelennek meg, hogy azt se tudni, honnan, csak egyszer ott vannak, és nőnek, terjedeznek, azt se tudni, hogyan, s egyszer csak azt látjuk, hogy borult az ég, és egyre borultabb, egyre sötétebb – úgy jelentek, nőttek, terjedeztek, sötétültek egyre és egyre Ida aggodalmai is. (IR 282)

Úgy néztek rá, mint a begyöpösödött régi vulkánra, amelynek földje remeg, s csak idő kérdése, mikor fog újra kirontani. (ÖT 151)

Édes rezdülés járt át, valami olyan érzés, mint mikor tavasszal a langyos szellő besuhan a napon fekvő beteg ingeujján, s valami kellemes borzongást érez végig a bőrén. (L 40)

De hiába, a fantáziám meg volt abrakolva, mint a parádés ló, amelyik táncolva türelmetlenkedik, hogy ragadhassa a hintót. A fantáziám... (SZ 33)

Mikor azonban már festő lehetett volna, megfordult az érzése, mint ahogy a lokomotív megfordul egy kerek vaslapon: a szobrászatnak fordult. (IR 11)

Gárdonyi főleg az állatvilágból vette szellemes, kissé gunyoros hasonlatait. Gyakran ír le hasonlatokat, stíluseszközei listáján ezek foglalják el az első helyet. Céljuk elsősorban a szemléltetés, de kellemes hangulatot is árasztanak. Bizonyos irodalmi művekben gyakoriak a kérdések és a felkiáltások, hatásuk mindenképpen erős, a fennkölt stílust jellemzik. Gárdonyi műveiben ritkán jelentkezik a fennkölt stílus: harci jelenetekben, szónoklatokban, eskütételben, temetési szertartáson, olykor a filozofikus elmélkedésekben, olykor a hős tépelődését jelzik, általában indulati csúcson. A továbbiakban csak néhány példával illusztrálom a különféle gondolatalkatokat, több példát idézek a kérdésre és a felkiáltásra.

Az elsődleges szóbeliség formuláris nyelvére jellemzők a jóslások, az átkok, az eskük, az imák és a siratások. Évszázadokon át öröklött, meghatározott felépítésük van, sokszor fennkölt stílus, kérdések és felkiáltások halmozása jellemzi őket. Az Egri csillagokról írja Gárdonyi monográfiája: „A regényszerkezetét átszövik az álmok, a jóslások, a babonák, melyek olykor szinte fatalisztikus módon vetítik előre a hősök későbbi sorsát (Kispéter 1970: 79).

Jóslás

– Aztán megint vörös és fekete madarak szállnak egymás után ... De sötétség következik ... Nem látok többé semmit ... Lánccsörgést hallok ... A te sóhajtásodat ...

Összerázkódott és elbocsátotta dobónak a kezét.

-- Eszerint börtönben halok meg – szólta Dobó összeborzongva. (E 50)

Átok

– Hát verjen meg Allah, te rothadt szívű gyaur! Bilincsből öszülj meg! Özvegyed, árvád legyen, minekelőtte meghalnál! Tanítson meg Allah háromszor úgy sírni, mint ahogy én sírok, mielőtt a pokolra löknék a lelkedet! (E 71, Török Bálintra szórja a török fogoly.)

Eskü

– Esküszöm az egy élő Istenre...

– Esküszöm az egy élő Istenre – hangzott az ünnepi mormolás.

– Hogy véretem és életemet a hazáért és királyért, az egri vár védelmére szentelem. Sem erő, sem fortély meg nem félemlít. Sem pénz, sem ígéret meg nem tántorít. A vár feladásáról sem szót nem ejtek, sem szót nem hallgatok. Magamat élve sem a váron belül, sem a váron kívül meg nem adom. A védelmében elejétől végéig alávetem akaratomat a nálamnál feljebbvaló parancsolatának. Isten engem úgy segéljen! (E 336, ezután következik Dobó esküje.)

Ima

Dobó levette a süvegét és térdre ereszkedett. Az égre fordította a szemét.

– Istenem! – mormolta, a kezét imádkozásra illesztve – látod ezt a rengeteg rablót, gyilkos hadat. Látod a mi kis romladozó várunkat, benne ezt a maroknyi elszánt népet... A te nagy mindenségben kicsi semmiség ez a földi világ. Óh, de minékünk ez a mindenségünk! Ha kell a mi életünk, vedd el uram tőlünk! Hulljunk el, mint a fűszál a kaszás vágása alatt! Csak ez az ország maradjon meg... Ez a kis Magyarország...

Az arca halvány volt. Szeméből kicsordult a könny. És könnyes arccal folytatta:

– Mária, Jézus anyja, Magyarország védő asszonya! A te képedet hordozzuk a zászlóinkon! A te nevedet milliók ajka éneklí magyarul! Könyörögj érettünk!

És ismét folytatta:

– Szent István király! Nézz alá az égből! Nézd pusztuló országodat, veszendő nemzetedet! Nézd Egert, ahol még állnak a te templomod falai és ahol még a te nyelveden, a te vallásodon dicséri a nép a Mindenhatót. Mozdulj meg mennyei sátorodban. Szent István király, óh borulj az Isten lába elé! (E 419)

Síratás

Aztán az öreg Iddár állt a koporsó mellé és messze harsogó éneklő hangon sírta:

– Ó jaj nekünk! A mi napunk leesett az égről! Déli magasságban ragyogó szép napunk leesett!

– Leesett a mi napunk! – zúgta a nép sírva.

Iddár a fejét himbálva terjesztette a kezét a koporsó felé:

– Miért hagytál el bennünket, Átilla? Van-e olyan hely ezen a világon, ahol jobban szeretnek, mint mink szeretnénk? Oh nincs olyan hely a teremtett világban sehol! Miért hagytál el bennünket, Átilla? (L 354)

A leggyakoribb gondolatalakzat a kérdés és a felkiáltás, az indulatokat tükrözik. A kérdés Gárodonyi műveiben nemcsak az indulatokat, hanem gyakran a hezitálást is visszaadja. A felkiáltások pedig olykor ironikusak. olykor ironikus.

Kérdések

– „Az élet, élet” – de mi az élet? Az-e, hogy az ember potroha puffadtáig egyen? Borban fetrengjen? Az-e, hogy eleven asszony-hússal rakja tele a házat? Vagy az, hogy részeg kedvvel nagyokat rikoltsunk? Káromoljuk Istent azzal a nyelvvel, amelyet ő ajándékozott? Vagy az az élet, hogy gyűjtsünk hitvány kincseket, ménest, gulyát, házat, pénzt, földeket? Vajjon ha egy nap behunyod a szemed, mit viszel magaddal a ménesedből, gulyádból? Még csak egy gombot se vihatsz magaddal a másvilágra! (IS 182, Jancsi vitázik hevesen Bajcsy urammal)

Úgy ám, de mit mondanak otthon? Akivel csak találkozik a faluban, mindenki azt fogja kérdezni, hogy miért tért vissza? | Aztán hát miből él? A birtok már Rósenbergé, a falu kocsmárosáé, csak épp a házat tartotta meg, meg a kiskertet. (ÖT 151)

Melyik virág nem szép? Bizony ritka. Csokoládét reggeliz-e a virág, vagy szalonnát? Nincs az ráírva az arcára. (K 46)

Mi lesz, hogy lesz mármost? Fogadott asszonyra bízza-e a házat, gyerekeit, műveit, és a megbízások elfogadását? Nem lehet. Házasodni mégúgyse lehet. (K 73)

De hát már egyedül dolgozott. A legényét is elvitték. Az inasa meg a fűszeresi pályával cserélte el a mesterségét: talánhogy ott kószálhatott is? talánhogy fizettek is neki? Talánhogy a mazsolát ismerte az emberi élet fő javainak? (K 215)

Várta, hogy majd az ura említi délben, s tünődött azon, hogy milyen arccal hallgassa? Meglepődjön? Vagy egykedvű legyen? Vállat vonjon rá? (K 232)

Felkiáltások

A nyomába indultam. És néztem, ittam a szememmel minden színét, minden mozdulatát. Ó, boldog flaszterkövek! Ó, boldog kék csokrocška! Ó, boldog árnyék, mely vele haladhat! [...] Egyszer aztán rám pillantott. Nyugodt és komoly volt a pillantása, mint a holdvilágé a tavaszi felhők között. Engem mégis édesen megrezegtetett. Aznap persze megint dőltek belőlem a versek. (HV 140, a hatodik agglegény meglehetősen giccsesen fogalmaz.)

S bementem a templomba. Leültem egy üres padba, és érdeklődtem a miszticizmus iránt.

Ó, a miszticizmus! Gyönyörű volt aznap a miszticizmus! Mint a hajnalban nyílt, fehérre, pirosra, szép pünkösdi rózsa, olyan volt aznap a miszticizmus! (HV 372, a tizenkettedik agglegény legalább ironikus.)

4.2.2. Szóalakzatok

Szóalakzat nagyon sok van. Négyféle eljárással lehet őket kialakítani: hozzáadással (ismétlés, töismétlés, előismétlés, utóismétlés, fokozás, ellentét), elvétellel (szókihagyás, kötőszókihagyás), felcseréléssel (archaizmusok, tájszavak alkalmazása), szórendi cserével (tükröszerkezet, jelzőátolás, idősíkváltás). Néhányuk kapcsolatban van a gondolkodási mintázatokkal, azaz a toposzokkal, ezeket ott ismertettem (felsorolás, halmozás, ellentét és paradoxon, ellentmondás és oximoron).

Hozzáadással

Az **ismétlésnek** sok lehetősége van az egyszerű kettőzéstől az átkarolásig. A *figura etymologica* archaikus ízű: Kérlek, világosíts engem a te nagy világosságoddal! (IS 246)
Az *áltautológiát* gyakran használják a mindennapi érvelésben az emberek: Elvégre az anya mindig anya marad. (K 93, azért áltautológia, mert nem azonosítás: a második szónak a kontextustól függő jelentése van: az anya mindig fontos.)

Ki lehet az az Ó?

Valami zsidó lehet. Talán egy kis szentelt víz is nedvesítette a fejét, és hát most már magyar vőre gondol. Borkereskedés az üzlete, de hát az üzletes elmének minden üzlet. A házasság is üzlet.

– Ha nemességbe, mágnásságba beutazhatunk jó pénzen, mint ahogy Oszvendébe, Velencébe vagy a Riviérára utazhatunk jó pénzen, miért ne utazhatnánk bele jó pénzen egy magyar család tekintetes kebelébe is? – bizonyára így gondolkodik Ó Péter. (IR 21)

Az *előismétlés (anafora)* érzellemmel telített nyomatékosítást fejez ki: Valami különös szép törvény az Istennek földi rendjében, hogy minden szerencsétlenségünkől valami jó fakad. Minden keserűségünkől valami édesség. Minden könnycseppünkől valami boldogság. Minden szenvedés gyöngyöt terem. Néha mindjárt is. Néha napok múlván, vagy évek múlván, vagy talán csak a másvilágon, de gyöngyöt terem minden szenvedés. (SZ 42)

Ha ő könyvet tett le, utána én vettem fel, csak azért, mert az ő kezében volt az a könyv. Ha kitekintett az ablakon, én is kitekintettem, hogy lássam, amit ő lát. Ha fűszalat szakított le, s eldobta, megnéztem, hova esett, s fölvettem titkon, eltettem. Érdeklődéssel néztem a lába nyomait, az árnyékát, s ha nem nézett rám, őt magát az arca, keze minden kis részét, haja szálainak finom hajlását, a mozdulatait. (SZ 55)

Elvétellel

A *kihagyás (ellipszis)* mindig megmozgatja az olvasó képzeletét:

– Ó szent Antalkám, csak most az egyszer segíts meg!

– Külön falovat faragok neki, ha megsegít – mondta rá Átilla –, és azt külön adjuk el, pénzen.

Magam viszem le azt a pénzt a templom perselyébe.

Lestek, vártak.

– Jön! – kiáltotta végre Átilla.

– Lassan – mondta rá elszomorodva Zsuzsi.

És pádovai Szent Antal is elszomorodva állhatott aznap a perselye mellett. (K 102)

A *ráértés (zeugma)* gyakran humoros, mert össze nem tartozó dolgokat ránt egybe:

S mivelhogy ember és bogár mind csak a fényességet nézi a sötétben, Gergely is az olajlámpásra fordította a szemét. (E 281)

Szereti a társaságot, az olajfestményeket és a gumikerekűs kocsit. (HV 221)

Vajon hol az az erő, amely Mártát visszatarthatja? Aztán hát az öreg sem él örökké. Márta lehet hogy előbb megszabadul tőle, s akkor nincs köztünk többé se fal, se kaktusz, se gőg. (HV 417)

Szórendi cserével

A *tükörszerkezetet* gyakran használják az emberek a mindennapi társalgásban, így Gárdonyi hősei is:

De akkor már az orvos maga is nevetett. Mikor nevetett, olyan volt, mintha köhögne, és amikor köhögött, olyan volt, mintha nevetne. Merev faarcán nem jelentek meg soha a belső érzések hullámai. (ÖT 16)

– A gazdának nem kötelessége látnia a rabját. A rabnak kötelessége látnia a gazdáját. Mindig mellette vagy mögötte harcoltam én. (L 318)

A kisfiú megilletődve fogadta a megbecsülést. Szinte belehalványult. Talán a jövő idők fuvalma szállt át egy pillanatra a lelkén: megérezte, hogy nemcsak a kardot kötötték őhöz, hanem őt is a kardhoz. (E 48 a sejtetés gondolatalakzata is.)

Tavaszi reggeleken milyen szép lesz a madarak dalát hallgatnom, kísétálnom még harmattal a szántóvető munkásokhoz. Májusban néztem a zöldülő vetést, júniusban a sárguló gabonát. Isten békéje a földön, a föld békéje a szívemben. (SZ 121)

4.3. Szóképek (*trópusok*)

A görög *troposz* terminus fordulatot jelent, a trópus lényege a jelentésfordulat. (A magyar *szókép* terminus meglehetősen félrevezető, de ez van használatban.) Négy alaptrópus különböztetnek meg a retorikák, ezek: szinekdoché, metafora, metonímia és irónia; a többi ezekből keletkezett: a megszemélyesítés, az allegória, a szimbólum, a szinesztézia. A négy alaptrópus a gondolkodási műveletekhez kapcsolódik: a nem-faj és a rész-egész viszony cseréjén alapul a szinekdoché, az összehasonlításon a metafora, az ellentét az irónia, az ok-okozati viszonyon a metonímia. [A metonímiára kevés példát találtam: Meleg volt. A tüzek fölött öles nyársakon forgott az az erő, amely majd délután csatázik. (L 253, ti. a hús evésétől lesznek erősek a harcosok, ez az ok, az erő az okozat.)]

Gárdonyi regényeire jellemzők a szimbólumok. Ez azért érdekes, mert a szimbólumokat elsősorban Ady költészetéhez szokták kapcsolni, s úgy gondolják, hogy bonyolult lelkivilágot tükröznek. Gárdonyihoz az egyszerűséget kapcsolják, meglehetősen felületes ítélet, minden bizonnyal a rövid mondatos stílus alapján. Ám az egyszerűség mögött bonyolult világ rejtőzik, s ezt igazolják szimbólumai is.

Szinte mindegyik Gárdonyi-műben felbukkanó szimbólum a *rezgés* (Bednancs–Kusper 2015: 155). A haldokló öreg festő mondja Csabának: Az eksztázis az a szent tűz, amelyben a gyémánt terem. Kis lobbanás: kis gyémánt. Nagy, erős tűz: nagy gyémánt. De hát beszéljünk magyarul: eksztázis helyett elég rezgést mondanunk, lélekrezgést. Azt a rezgést örökíti meg a művész. Mert annyira gyönyörködik a rezgésében, hogy marasztani akarja: holnapra is, holnaputánra is meglegyen, teljes életére meglegyen. (IR 223)

A következő példában meglehetősen ironikus: A négyes alatt már éreztem, hogy Viki mellém van jegyezve a sors könyvében. Mély és meleg rezgések jelentkeztek a szívem gyökerén. (A házasság nyavalyájának mindig ez az első szimptomája: rezgések a szív gyökerén.) | A rezgések másnap nemhogy elszűntek volna, hanem még erősödtek. (HV 49)

Szimbólum a *Hatalmas Harmadik* is (ezért írjuk nagybetűvel):

– Beleszerettél.

– Ez az, amit az úton fontolgattam. Mert megtelt a lelkem vele, mint ahogyan júniusban az olajfa illatával megtelik a levegő. De tudni akartam határozottan, hogy nem az a *harmadik* hajt-e ismét rabszolgaságba! Tudod, az a hatalmas harmadik, aki nincs, azazhogy van, csak ránk nézve nincs. Tehát azt mondhatom, *nincs, de lenni akar*. (HH 167, tovább hosszasan.)

A szeretet a *laterna magica!* A szeretet a mindent arannyá változtató csodaláng. A láng heve a gyönyörület. A gyönyörületet kincsünknek érezzük: tehát mentjük az elmúlástól. A festő menti festéssel, a költő tollal. A képnek az a része a mesteri. A könyvnek az alapja halhatatlan. (IR 266)

Minden bizonnyal szimbólum az *Isten rabjai*:

- Mindenki rab-e? – kérdezte félénken.
- Mindenki – bölintott Szikardusz.
- A király is?
- A király is.
- Kinek rabja a király?
- Nemzet rabja.
- Mink is rabok vagyunk-e?
- Mink is.
- Mink kinek a rabjai vagyunk?
- Isten rabjai, fráterkám. (IS 148)

A tisztaság, a szentség szimbóluma a *liliom*: „Jancsi hozzálépett, s odafektette a kislányaláb liliomot a mellére: Neked neveltem. Téged illet, Istennek lilioma! (IS 413)

A **szinekdochét** viszonylag ritkán használja Gárdonyi, de akkor mindig humorosan: Sok gyomor a nagy had! (L 200)

Járt oda mindenféle gége. S a gazda, akinek Milciádesz volt a keresztnéve, orgazdasággal is gyarapította a jövedelmét. (E 277)

– Jelentem alássan, vitézlő kapitány uram, nyelvet is hoztunk. (E 356, humoros a jelenet, mer Varsányit, a magyar kémét fogták el mint törököt.)

Nyelvet küldjön nekem, ne papirost, ha valamit kíván. (IS 88)

Mikor a munkából fáradtan hazatérek, már égjen a lámpás, és doromboljon a kályha. És röppenjen elém egy női blúz, mikor belépek. (HV 125)

Az öreg afféle levegőn cserzett bőr, hideget-meleget megszokott ember. (HV 284)

-- Nesze, tíz márka. De ez az utolsó, Pista, míg az én képeim is össze nem találkoznak a vevőjükkal. Tudod, hogy amit egyszer kimondtam: kőbe van faragva. | Hallatszott aztán, hogy a tíz márka elvonul. (IR 197)

Egyszer csak a tanár úr is hazakerült, egy kedvesen udvarias sárgaszakáll, csak épp hogy a felső fogai hosszúak... (IR 207)

A szinekdochén alapul az *antonomaszia*, vagyis az elnevezés. Ez a faj és az egyed cseréjén alapul: Egy téli vacsorán a festők vendéglőjében fantáziált egyszer valamelyik Rafael. (ÖT 106, kedvesen ironikus elnevezés) A Herkules elmosolyodva vont vállat. (IR 158)

Alig távoztak el az asszonyok, egy fehér szakállas, bús kis öreg úr csengetett az ajtón, egy modern ruhába öltözött, sovány Mikulás. (IR 217)

A **metaforák** jellemzők Gárdonyi stílusára, gyakran gúnyosak; s mivel tükrözik a miliót, kulturális metaforák:

Micsoda élet, barátom! Egy külön emberfaj keletkezik maholnap, a *kövi emberek*. Akiknek az élete helye a kő. (HH 152)

– Minden nő kígyólélek – legyintettem megvetően –, kígyó rózsabokorban. Csakhogy az egyik korábban vallja meg a természetét, másik későbbben. (SZ 22)

Hiába mondtam bizonyosnak, hogy azzal a szalonszarkával nem foglalkozik ő komolyan. (HH 179)

A fővárosi nyakkendőlovagok és egyéb lakkcipős kanászok nem ismerik a magasztos szerelmet, az emberi szívnek tiszta mélységeit. (HV 315)

Évek múlva aztán elhalványult lassankint az emléke. Még röstelkedtem is, ha eszembe jutott, hogy selyemnek néztem selyempapirost, és hogy gyötrődtem miatta! [...] A házasság virágos kocsija negyvenéves koromig nemegyszer állt meg az ablakom alatt, s intett hívón: Jer! (HV 317, meglehetősen képzavar, a beszélőt jellemzi.)

Tanult is, mégpedig valami párizsi libatóriumban. (HV 156)

Alig vártam, hogy megint egyedül találjam Fánikát a boltban. Barátságot éreztem iránta, és tele volt a szívem medvecukros reményekkel. (HV 36)

Hogy mind a két nő folytonosan érintkezett a felsőbb társadalmi körrel: ragadt rájuk egy kis lelki parfüm. (ÁE 275)

Különben sem szeretem a mindjártcimbora embereket. (HH 187)

A szimpátia az előbbi életből hozott zenéje a szívnek. (HH 194)

A két gyermek komoly figyelemmel nézett az öregúrra. Nem tudták, mért árvázza őket annyira az anyjok, de bizonyra érezték már a sorsuknak előre lengő fekete fátyolát. (ÖT 85)

A szavára tehát egy percnyi köves csendesség volt a felelet. (ÖT 134, pénzt kért)

Egy óra mulván elegáns burkolatban tért vissza. Csak éppen nagy nyiretlen fehér szakálla maradt meg falusiasnak. (ÖT 62)

A szomorúság is csak olyan hólyag, hogy ha nagyon feszül, elpukkad: a szent történetén nevetésre fakadtam. (L 298)

Alkonyat száll a szigetre. A májusi szellő felkél olykor, és sohajtásként száll át a virágzó bodzabokrokra. A szellő a föld sohajtása. Hát a földnek is van szíve? [...] Az én szívem egy sárga falevél. (IS 305)

Minden fráter elszenvedte húszéves kora tájt az emberi szív kánikuláját. (IS 308)

Szinte örült annak a szűnyognak, mely az orrát környékezte. Az éj kis hegedüse vékony húron zöngicsélt. (E 114)

Ez az ember a nemzet lelkéből kizengő fájdalom. (201)

Gergelyék megvárták, míg a cigány képzelete elhányja a cigánykerekeit, aztán komoly gondolkozásra fogták ökegyelmét. (E 244)

Dobó magasztos beszéde rezgett még a lelkeken, mint ahogy a harangszó után elmélázva hallgatjuk a harang után sokáig bűgő csöndességet. (E 342)

Ez a gondolat rajtam is boldog rezgéssel futott át. (HV 177)

Arra a bájos halálpillangóra gondoltam. (L 31)

Semmi egyéb tárgyának a megtanulását nem rendelték, csak a Bárány Ignác-féle könyvet. Kétheti olvasgatás, és benne volt az a pedagógiai szurokgombóc-rakás is a hasamban. (SZ 90)

...megvont egy zsinórt, amelynek a végén fekete borz-ebecske fuldoklott elő az utasok lábai közül. (IR 231)

Egyszerre megmordul egy disszonáns más hangszer is: az ég nagybögője, de nagy, erős mordulással ám! (IR 238)

Az igei, igenévi, melléknévi metafora ritka:

Kiragadott egy szót, és új vádat csavart rá. (HH 158)

Hatalmas tekintetével már messziről is magához horgozza. (E 141)

A két szemöldöke szinte egy vonallá vált; szőke kefehaja szinte tüskézett, mint a megérintett sündisznó bőre; (IR 9)

De az elméje mégiscsak azon motollált, hogy hogyan juthatna haza. (IR 60)

S néztek egymásra, hogy az asztal szinte megzúzmarásodott közöttük. (IR 154)

A szekeres hátranézett: hátha látna segítséget az úton? De csak két asszonyfélét látott a távolban, a gombosodó nyárfák között, két fekete-kendős asszonyt. Azok bizony nem segíthettek rajta. (IS 156)

Peti megtekintette – egy parittyás szemszegéssel – a bemutatkozás céltárgyát, s a matrózkalap legott a markában. (IR 231)

A bég jött. | Egymaga jött. Köpenyegébe volt burkolózva, s a fején magara kalácsolzott turbán fehérlett. (E 282)

Volt annyi jelenléte, hogy a bástya boltozata alá ugrott, de ő is gondolatszokadt siket arccal nézett az első percben maga elé. (E 489)

Hát csak maradt az öreg, könnytelen szemmel, de nem könnytelen szívvel. (ÖT 152)

Mégishát maradt, hogy olyan selymesen foglalkoztak vele. (K 58)

Az özvegy tekintetes asszony már hordózoskodik. (SZ 138)

A *képzavar* mindig gúnyos, rndszerint hivatalos személyek beszédeit gúnyolják ki az írók:

A polgármester aztán megköszöri a torkát, s beszédbe fogott.

-- Nekem is ünnepem – szavalta paposan –, hogy egy régi jó barátom leányának a kezét tehettem egy derék magyar ifjú kezébe szívük örök frigyének jeléül. Szerelmük, mely egy klastrom tiszta levegőjében csírázott ki évekkal ezelőtt – folytatta Csaba nagy elbámulására –, házasságra érlelte végre fehér virágát. S bizonyára nemcsak ők lehetnek boldogok, hanem városunk jeles polgára, az apa is, aki örvendező lélekkel bocsátja szárnyára házának egyetlen galambját. Legyenek boldogok a fészekben, amelyet maguknak raknak egy hosszú életen által, mindvégig boldogok, mint ebben az órában, amidőn elérték álmaik főóhajtását, s teljesüljön szívük mindazon reménye, amellyel egybekeltek. (IR 145)

5. Összefoglalás

Gárdonyi regényeinek szerkezete lineáris, ezzel az egyenes ívű szerkezettel összhangban van férfi főszereplőinek lelki fejlődése, világnézeti tisztulása (Sík Sándor 1928: 779), valamint sűrítő kompozíciója (uo. 100). Észrevehetünk azonban szereplőinek jellemfejlődésében egy fel-felbukkanó, fokozódó vonulatot, jelek sorjázása vezet a konklúzióhoz. Ezt neveztem el bűvópatak-technikának. (Érdekes, hogy Sík Sándor az érzelmesség bűvópatakáról ír, i. m. 17.)

A retorikai érvelés kimutatható műveiben. Az enthüméma az emberek mindennapi gondolkodására jellemző. Hasonlóképpen a példa is, inkább a kitalált példa egyik fajtájával, a parabolával érvelnek szereplői nem a történeti példával. Itt a példának arisztotelészi értelmezéséről van szó. Sík Sándor sokat ír Gárdonyi paraboláiról, de mindig tágabb értelemben: parabolisztikus történetekre hivatkozik. A toposzlogika elemzése kapcsán kiderülnek szereplőinek érdekes definíciói, s a definíciókon alapuló felsorolások és halmozások. Ezek a részletezések ugyanolyan jellemzők Gárdonyira, mint Aranyra, erre többen is rámutattak. Az eposzi technika azonban nemcsak a fennkölt stílusban mutatkozik meg, hanem a harci események részletezésében is.

Stílusának legfőbb jellemzőit – rövid mondatait és bekezdéseit, prózaritmusát – meggyőzően elemezte Sík Sándor. Különleges szóhasználatára is rámutatott, ezt mindenképpen kibővítettem az igenevek sajátos használatával, az egyedi szóalkotások árnyaltabb kategorizálásával, listájával. Hasonlatai és metaforái erősen kulturális háttérűek, ezt nem vették észre azok a bírálói, akik hiányolták a társadalom ábrázolását. Nagyon is benne van műveiben a társadalmi háttér.

Mindezekben az érvelési és stílusesszékben megnyilvánul az a fajta víg-szomorkás, bölcs humor, amelyről Arany János írt meggyőzően, majd később *Eszttikájában* Sík Sándor. Humorát sok elemzője emlegette, de világlátásként nem definiálták, s nem mutatták ki a részletekben. Tulajdonképpen érvelése, stílusa, humora összhangban az emberek gondolataival és érzelmeivel, ezért is nagy a népszerűsége.

Gárdonyi életműve nem hanyatlás, és nem átmenet. A legnagyobbak közé tartozik, akit nem prekonceptiósan kell megítélni, hol társadalomkritikát, hol lélekanalízist számon kérve rajta. Sík Sándornak nagyon igaza van, ezért ismétlem: „A modern regénynek olyan formájához azonban, amelyet azonkívül hogy organikus egész és a maga törvényei szerint tökéletes, speciálisan *magyar* regénynek nevezhetnénk, – aligha jutott valaki közelebb Gárdonyinál.”

A felhasznált irodalomból

Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra 2004, *Retorika*. Budapest: Osiris Kiadó.

Adamik Tamás főszerk. 2010, *Retorikai lexikon*. Pozsony: Kalligram.

Adamikné Jászó Anna 2013, *Klasszikus magyar retorika*. Budapest: Trezor Kiadó.

Adamikné Jászó Anna 2016, *Jókai és a retorika*. Budapest: Trezor Kiadó.

Adamikné Jászó Anna 2017, Az érvelés humoráról. *Magyar Művészet*. 1. sz. 41–50.

Adamikné Jászó Anna 2017, Humor, derű és bölcsesség az érvelésben Arany János epikája alapján. *Magyar Nyelvőr*. 141. évf. 4. sz. 426–465.

- Adamikné Jászó Anna 2017, Arany János és a retorika. Az érvelés humora Arany János költeményeiben. *Hungarológiai Közlemények*. 2. sz. 1–18.
- Adamikné Jászó Anna 2018, Az elmeél (acumen), a komikum, a humor és a nevetés (risus). Hozzászólás egy bonyolult témához. *Századvég* 87. 5–39.
- Arisztotelész 1999, *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Budapest: Telosz Kiadó.
- Bednatics Gábor – Kuser Judit szerk. 2015, *Mesterkönyvek faggatása. Tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről*. Budapest: Ráció Kiadó.
- Burke, Kenneth 1968, *Counter-statement*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Cooper, Martha 1989, *Analyzing Public Discourse*. Prospect Heights, Illinois: Waveland Press.
- Eisemann György 2015, A láthatatlan ember és a látható nyelv. Gárdonyi Géza regényéről. In: *Mesterkönyvek faggatása. Tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről*. Szerk. Bednatics Gábor – Kuser Judit. Budapest: Ráció Kiadó, 45 – 60.
- Gárdonyi Géza 1938, *Magyarul így!* Budapest: Dante Könyvkiadó.
- Gárdonyi József 1934, *Az élő Gárdonyi. I–II*. Budapest: Dante Könyvkiadó.
- Györke Ágnes 2007, Homéroszi eposztól a Nagy Könyvig. In: *A magyar irodalom története 1880-tól 1919-ig*. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály – Veres András. Budapest: Gondolat, 625–637.
- Keller Péter 2015, *Az élő Gárdonyi-arc*. Budapest: Szent István Társulat.
- Kispéter András 1970, *Gárdonyi Géza*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kovács Gábor 2015, A Gárdonyi-novella poétikája. *Mesterkönyvek faggatása*. Szerk. Bednatics Gábor – Kuser Judit. Budapest: Ráció Kiadó, 205–230.
- Mezei József 1965, Gárdonyi Géza. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. 4. kötet. Szerk. Sötér István. Budapest: Akadémiai Kiadó, 901–914.
- Ong, Walter, 1958, *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Ong, Walter 2010/1982, *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. Ford. Kozák Dániel. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pécseli Király Imre 2017/1639, *Bevezetés a retorikába két könyvben*. Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Budapest: Anyanyelvápolók Szövetsége – Trezor Kiadó.
- Perelman, Chaïm – Olbrechts-Tyteca, Lucie 1958, *La Nouvelle rhétorique. Traité de l'Argumentation*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Perelman, Chaïm 2018/1977, *A retorika birodalma. Retorika és érvelés*. Ford. Major Hajnalka. Budapest: Tinta könyvkiadó.
- Quintilianus, Marcus Fabius 2008, *Szónoklattan*. Szerk. Adamik Tamás. Pozsony: Kalligram.
- Schöpflin Aladár 1990/1937, *A magyar irodalom története a XX. században*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó
- Sík Sándor 1928, *Gárdonyi, Ady, Prohászka. Lélek és forma a századforduló irodalmában*. Budapest: Pallas Rt.
- Sík Sándor 1942, *Esztétika I–III*. Budapest: Szent István-társulat.
- Z. Szalai Sándor 2001, *Sors és történelem. Tanulmányok Gárdonyi Gézaról*. Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó.
- Szekér Endre 1975, *A nominális stílus jelentkezése Gárdonyi műveiben. Nyelvtudományi dolgozatok 17*. Budapest: ELTE
- Szerb Antal 1943, *Magyar irodalomtörténet*. Budapest: Révai.
- Szikszainé Nagy Irma 2015. Párhuzamos lélekrajzok nyelvi-stiláris vetületei Gárdonyi Géza Ida regénye című művében. In: *Mesterkönyvek faggatása. Tanulmányok Gárdonyi Géza és Bródy Sándor művészetéről*. Szerk. Bednatics Gábor – Kuser Judit. Budapest: Ráció Kiadó. 111–132.

Szvornyai József 1858, *Ékesszólástan*. Pest: Heckenast.

Vértessi Aranka 1910, *Gárdonyi nyelvééről*. Budapest: Markovits és Garai könyvnyomdája.

Elsődleges források

Dante-kiadás: Öreg tekintetes, Isten rabjai, Láthatatlan ember, A kürt

Ida regénye, Szépirodalmi 1963; Hosszúhajú veszedelem, Szépirodalmi 1978

Egri csillagok, Ifjúsági Könyvkiadó 1955

A lámpás, Az a Hatalmas Harmadik, Unikornis, é. n.

Szunyoghy Miatyánkja, Ábel és Eszter, Unikornis, é. n.

Melléklet

Gárdonyi egyedi szóalkotásaiból

acsarított – A lábamat töretted a vassal! – acsarított Gáspár.

aléldozunk – Szívünket olykor elszorítja az aggodalom. Aléldozunk. (IR előszó)

aligocskán – Semmi se bizonyos, csak az a bizonyos, hogy a világban van valami nagy rend, amit mi a mi kis eszünkkel aligocskán látunk. (HH 149)

alkalomszakadtán – S alkalomszakadtán elmondom, hogy a császár mit szól a vállalkozásodra? (L 132)

amerikai bőr – viaszosvászon, Amerikai bőrből való dívánt is vettek, aminek ugyan már

Bent a házban *viaszosvászon* a neve, de *amerikai bőr* szépen hangzik. (K 209)

átbizserdül – S ahogy olyan édes elmerüléssel néz a szemembe, egyszerre átbizserdül rajtam az a gondolat, hogy a leány csak azért kérdez, csak azért ... hogy kérdezhessen. (HV 362)

átfázlalta – Ez a gondolat átfázlalta. (IS 322)

átnyulladjanak -- ...rá kell festenie, s hogy ezek a növények a fő figuráján távlatilag átnyulladjanak. (IR 310)

baggatta – ...s a helyén egy gömböc fekete lány ült, és baggatta a billentyűket. (IR 69)

bakkantottak – A noviciusok is csak olykor bakkantottak bele az öregek istentiszteletébe... (IS 135) – Isten éltesse őket – bakkantott rá Dobó. (E 184) Isten élteszen, öcsém – bakkantott félvállról a félszemű. (E 297)

ballagdáltak – Nem hajtotta a lovakat, csak ahogy maguktól ballagdáltak. (E 62)

bámító – Eszembe jut, hogy ismertem ifjúkoromban egy barna leányt, egy bámító szépséget. (HH 38)

becsemcseg – A víz egyre nő. Már a derekam alá is becsemcseg. (L 290)

belöcslábal – Belöcslábal a házba, bizonyára, hogy a román levelet megírja. (HV 370)

beókumlálódott – A katona abbahagyja a zörgetést. Hallani, hogy ablakhoz lép.

Beókumlálódott. (K 203)

bitolyodva – és a lobogó tetején félre volt bitolyodva az aranyozott keresztcske. (IR 90)

bócorogtam – Később aztán járkálni is próbáltam. Persze csak bócorogtam az udvaron. (L 173)

bözsgött – A város bözsgött, mint a rajzó méhkas. (L 62)

bözsgött-nyüzsgött -- ...a tarka hadi nép bözsgött-nyüzsgött mindenfelé a vár körül. (E 402)

bufálta – No meg is bufálta akkor az anyja. (K 8)

bung – A két kondulás hangja sokáig bung a lépcső alatt. (K 27)

burrogva – A sátorok erdeje abban a pillanatban ropogva, burrogva elevenedik meg. (E 354)

bübögött – Mit tudsz? – бүбögött az öreg. S végigszemlélt, mint valami lovat. (L 139)

bühögött – De Jancsi még törülközés közben is sírt, бүhögött. Gyűlölettel nézett Timóra. (IS 127)

csenegtek – Amint lekanyarodtak a Bajuszhegyről, egyenkint csenegtek elő a tevék. (E 471)

csirinkel – Egyszer csak megint csirinkel a telefon. (SZ 9)

csombókoltam – A hajamt azonban nem csombókoltam hunosan: rab vagyok. (L 307)

csomólék – Az öreg kezéből lehullott a csomólék. Csak bámult a portásra, mintha valami csodaállat volna. (ÖT 163)

dédenes-déd – Reggel aztán Üllei józanabbul ítélte meg az ügyet: hiába hát minden asszonynak Éva volt a dédenes-déd öreganyja. (K 196)

dercés kedvű – Zsuzsi álmos volt még és dercés kedvű. (K 149)

dimberedés-domborodás – De olyan gyönyörű dimberedés-domborodás az egész Svájcban nem volt, mint az ő fehér batisztblúzán az a kis dimberedés-domborodás, amely fölé ő azt a rózsát tűzte. (HV 330)

dombozva – A templom oldala be van dombozva. (E 318)

dörzsintett – Újra dörzsyintett egy gyújtót, s biccentett. (SZ 23)

duhhan – Kürtrikkantásra egyszerre eresztik el, s a hosszú, vastag fatörzsök akkorát duhhan a falon, hogy a föld is reng belé. (L 221)

duhogtak – A bástyák és a falak duhogtak, ropogtak. (E 399)

egynagyságban – Kérdéseinkre eligazítottak bennünket egy szépen faragott kis egyemeletes palota felé, amelynek külön kerítése volt, szépfaragatu, mintha liliumok állának kerítésül szép egynagyságban. (81)

elbócirkált – És az öreg fráter elbócirkált Budán, Pesten, a szegényes külsejű házakba, mintha koldulna. (IS 286)

elfütötte – A frátert elfütötte a meleg. (IS 279)

elképtetően – Elképtetően rendetlen ... (IR 205)

elmásodott – A piac is elmásodott. (E 528)

elméltóságosodott – Az arca még inkább elméltóságosodott. (IR 42)

előcskult – De a szeme szemöldök alá süppedt, kék árnyékkal köryezett. Tekintete bágyadt. Ajka színtelen. A fején előcskult kendő. A vállán foltos fekete palást. A kámzsája térdén szemétbántóan mállott. (IS 347)

elordul – Kászon elordul. (L 346)

előhomályozott – Aztán mikor előhomályozott az est, a fáklyák százezre gyulladt ki a földön. (L 337)

elputtyant – Most már a házasság elputtyant. (IS 270)

elsavanyult – Fölkelek, és elsavanyult arccal fordulok a bárónéhoz: (HV 175)

elunakodott – Dél felé aztán mégis elunakodott: felöltötte a bundát és kiment a levegőre.
(ÖT 62) Jancsi elunakodott. (IS 45)

emberfértényire – Mikor már emberfértényire bővült a nyílás, az aga átléptette miklóst. (E 488)

érezkedni – Gergely kezdett rítul érezkedni a bilincsekben. (E 103)

eszkelkedtünk – Akkor eszkelkedtünk, hogy csakugyan illetlenség lett volna... (L 24)

eszüdök – De egyszer csak arra eszüdök, hogy megint a sátort bámulom. (L 40)

evőgelődött – Csak Flóriáné evőgelődött vidáman. Még a pohárból is boldog csemecsegéssel ivott. (K 126)

fájonghatott – S az ő szíve dobogása effélékben fájonghatott. (SZ 60)

fanyalon – Bocsánat – mondom fanyalon –, hogy ingben fogadom az urakat. (HV 242)

fázlalta – A hideg kékre fázlalta Jancsinak a kezét, és pirosra az orrocskáját. (IS 7)

fázlódttam – Fázlódttam és szemléldtem. (SZ 15)

felgyürinttem – Én is ledobtam a kabátomat, és felgyürinttem az ingem ujját. (HV 33)

felholdazta – Akkor hát megegyeztünk. Miért haboz? Mi tartja vissza a nyilatkozástól? Elvesz? | És felholdazta a szemöldökét. (HV 39, Fánika mondja, a boltoslány)

felbajuszosodnak – Pedig hát árván maradnak azok akkor is, mikor már felbajuszosodnak. (HV 160)

fellegző – A kocsiúton fellegző meleg por terjengett. (E 308)

felóriásulva – Az árnyékuk felóriásulva mozgott gyászosan a bástyafalon. (E 416)

félrelettyen -- ... a szakállas török keze eltörik, félrelettyen. (E 427)

fennelgett – Fennelgett. Fitogtatta, hogy ő már nem olyan semmi ember, mint amilyennek nézték. (E 161) De hát a fennelgés is ragadós betegség. Megszítta a cigarettáját és tovább fennelgett. (SZ 143)

fufnyázott – Orrhangon fufnyázott, s valami fitymálást éreztem mindig a hangjában. (L 166)
Te vagy-e, Zéta? – fufnyázott rám vígan a táltos. (L 180)
Mi a babona? – fufnyázott vállat vonva, -- te keresztény vagy: neked babona a mi hitünk. Mi hun vallásuak vagyunk: nekünk a babona a ti hitetek. (L 232)

furcsádon-furcsa – Magad szégyenítetted meg magadat, jó leány. Furcsádon-furcsa, hogy kérdőre vonsz engem, mint valami bírót. (L 315)

furcsította – Hogy a koma (a francia professzor) szmokingban jött el, ez még inkább furcsította az öregúr atilláját és egyéb ódonosságait. (ÖT 13)

fúvigálva – S ahogy ott ült keresztbe vetett lábbal, vígan fúvigálva a cigarettafüstöt, az ajtóban egyszerre csak megjelent Ó Péter, s mögötte tárt szemmel a mindenes apáca. (IR 65)

fütyüldözése – S ha magamban voltam, a külső zaj is bántott. Különösen a hajók fütyüldözése. (HV 201)

gondolatszökemlésen – Nem tudok – felelte Dobó, elmosolyodva ezen a gondolatszökemlésen. (E 19)

habricált – Süsse meg a móríngját! – habricált Átilla. (K 92)

háhogó – A penész egye meg azt a háhogó Szilágyit! (HV 247)

hákogta – Ilyen hurut – hákogta a fejét csóválva –, mikor hideg sincsen... (IS 281)

hamarintok – Még teát is hamarintok neki. (HV 175)

hamarol – Kérdezte, hogy az ágygal meg vagyok-e elégedve, és hogy jó lesz-e, ha tojásrántottát hamarol vacsorára. (HV 236)

hedergették – A vitézek a bajuszukat pödörgették. A lányok a szoknyájukat hedergették. (E 21)

hibásolni – Ahogy ő tudta hibásolni a minisztereket, királyokat és a generálisokat, no meg a polgármestereket, káprázó szemmel hallgatták. (K 212)

hozzágyeszölte – Nevettek. A testőr hozzágyeszölte a hátát a sátoroszlophoz, mint a disznó. (L 235)

homályzott – Már akkor homályzott az est. (ÁE 196)

höppentett – Egy-két szót legfeljebb – höppentett Zsuzsi –, folyamatosan nem. (K 93)

hörögött-hortyogott – S hörögött-hortyogott, tombolt, mint az állat. (K 174)

hörkinti – Nincsenek – hörkinti szinte bosszúsan –, régimódi, értéktelen gyűrűk voltak. (IR 115)

időzgül – Én már meg is haltam, Csaba. Csak épp hogy egy kis szusz még bennem időzgül, mint az összelaffadt hólyagban. (IR 201)

illadozik – A konyhából józú peccenyészag illadozik ki az ajtón. (IS 50)

ityergélt-pityergélt – Leült a legelső lépcsőre, és ott ityergélt-pityergélt. (K 146)

jegyelték – Rudakra tűzött lókoponyák jegyelték minden sátoron, hogy ott pap lakik. (L 177)

karajlottak – A sátorok azon a helyen U-alakban karajlottak meg. (E 102)

karingóztak – A levegőben legyen karingóztak. (IS 253)

kibandalogtam – Kibandalogtam a palotából. (L 137)

kibögdözött – S a cérnahangok közül kibögdözött olykor egy nazális férfihang – a kántor hangja. (HV 359)

kecegése – Nem hallatszott más a szobában, csak az orvos órájának a kecegése. (ÁE 246)

kénytelenkedik – Csak a pénzszerzés vágya tartja a kövek közt a férfit, s a nő és család vele kénytelenkedik. De a városi világ csak olyan az embernek, mint az aranyhálnak a vízvezeték i víz. (HH 219)

képedezett – Zsuzsi nem gondolt volna vele, de hogy a fiú úgy képedezett, megenyhült iránta. (K 32)

kiektett-baktatott – De Cecey már nem hallgatott rájuk. Kiektett-baktatott a szobából, és végigkopogott a tornácon. (E 17)

kikepeckelődik – Kikepeckelődik az asszony karjaiból, s ellöki magától. (IS 279, Ábris fráter)

kigombosodott – A vőnek szinte kigombosodott a szeme. (ÖT 34)

kilükkent – Negyedóra múlva Ó Péter kilükkent Nóráék házából, és sietve lépkedett haza. (IR 137)

kimohodzott – A ruhám változtatott-e el, vagy hogy a bajuszom és szakálam az utóbbi hónapokban erősen kimohodzott, nem tudom. (L 163)

kiszégyenkedett – És kiszégyenkedett a konyhából. (L 161, Dsidsia)

kitépekedett – Akkor Zsuzsi valahogy mégis kitepekedett a kezéből és a lejárathoz ugrott. (K 174)

kivigyázott – De neki mindent meg kellett tapasztalnia. A kettős trónszéket is egy kivigyázott pillanatban nagykedvvel megülte, s megsimogatta. (IS 33)

komolyítja – Az ókapu fölött álló torony komolyítja leginkább. (E 416)

kopozott – Bocsánat, hogy ilyen korán zavarom magukat – mondta a cselédnek, aki négy kappant kopozott az ajtó előtt... (IR 283)

közeles-közlelől – Látni akarta a királykisasszonyt közlelől, közeles-közlelől, szemtől szembe ... (IS 56)

közeltették – A nagy fekete ágyúgolyók a tornyot közeltették. (E 501)

kutyorodik – A nyírfá alá három félmeztelen papi zenész kutyorodik. (L 241)

különösöltem – Mariskának az áldozatát mégis különösöltem kissé. (HH 208)

lábbogott – Az arca sápadt volt. A szeme könnyben lábbogott. (ÁE 215)

lappangva – Este meg két férfi tért haza – lappangva, fülelve, óvatosan. (E 63)

lehedezve – Csaba tiprongva, lehedezve várta a Metropol válaszát... (IR 341)

lehelődzik – Megáll, lehelődzik. Felmenjen-e? (K 26)

lehintéssel – Megengedi bátyám, hogy estig itt pihenjek? – kérdezte a víz után szakadó lehintéssel. (E 14)

letop – De a zablarángatásra csak letop megint és ficáncol, ugráncol, rendbe igazodik. (L 78)

langyalták – A levegőt az első tavaszi sugarak langyalták át. (ÖT 145)

lassálkodik – Időnkint egy ökrös szekér lassálkodik el a bolt előtt. (HV 263)

legfincározóbb – A legfincározóbb természetű lányok is, ha valamit sértőnek érznek, egyszerre úgy néznek, elnyílt szemmel, pillantástalan nézéssel, hogy rezeg belé a szemük bogara. (IR 40)

lehedeztem – Én csak lehedeztem. Nem tudtam: mit feleljek? (L 147)

lehelődzött – Hol vannak a delik? – lehelődzött aggodalmasan. (E 266)

lehintéssel – Megengedi bátyám, hogy estig itt pihenjek? – kérdezte a víz után szakadó lehintéssel. (E 14)

lépikélt – Mosolygó arccal, szemérmes szemmel lépikélt be, s a karácsonyfát némán az asztal közepére állította. (HV 11)

lettyegett – A vonat füttyölt, és enyhébben lettyegett. (IR 159)

lettyent – A cigánynak egyszerre alázatossá lettyent a dereka. (E 48)

lityi-lotyí – Sétálok tovább, s mosolygom Ágneszt: Várja az öreganyja, várom én is: és ő *lityi-lotyí*, ottfeledkezik. (HV 127)

lohajtott – S tovább lohajtott. (IS 46)

lónyomdékokkal – Csupán egy lónyomdékokkal fölhányt térség széleslett a két palota között. (L 79)

lökcent – Egy kisfejú legénynek a feje lökcent végre elő a nyíláson. (IR 103)

lükken – Egyvérbeborult frank lovas lükken reám. A buzogányomat a mellének sujtom. Lefordul. A lova nekitorlódott az enyémmnek. Azt is főbeütöm. A portól nem látok már. De hallom a visszahívó kürtölést. Eldöbbenek. Rántom a lovam zabláját. A sűrűség nagy. Megfordulni nem lehet. Az idegen lovasság nyom bennünket visszafelé. (L 263)

lükögve – A szívem lükögve vert. (L 44) A szíve lükögött. (IS 17)

madaram-badaram – Ne sírj no, kis madaram-badaram ... pinyem-ponyom ... (K 148)

máléskodtak – A tetőkön és fákön vidám gyerekek ültek és máléskodtak. (E 161)

megélemítette – Nem a gorillát értem, méltóságos uram – mentegetődztem alázatos szemmel –, Isten lelkét értem, amely az első embert megélemítette. (SZ 57)

megeszelte – Tulipán, hogy megeszelte az asszony nyugtalanságát, kihuzakodott. (E 85)

meggyihikelte – Meggyihikelte a lovakat, s tovább beszélt. (IS 9)

meaglippet – A kórházból egy fiatal apáca lépett ki. A barátok láttára alázatosan meaglippet, s szemét lesütve jelentette, hogy a beteghez be lehet menni. (IS 152)

megmátyásodott – A megmátyásodott Matyi rákszínvörös képpel állított be, és Mekkseyre pislogott. (E 237)

megrendesedett – A Csillag megint nekiiramodott kissé, de aztán csakhamar megrendesedett. (HV 231)

megrökken – Egyszercsak egy nagy tüzes-béka kiugrik az egyik bokor alól. A királylány megrökken. (IS 39)

megsiramlott – Ebben a pillanatban megsiramlott a csengő. (IS 371)

megtakarult – A vendég, ha rövid időre érkezett, már rágyújtott a maga szivarjára, mikorra én megtértem, és így egy britannika megtakarult. (HV 34)

meggyűtettem – Már Pesten meggyűtettem, hogy a szeme többet áll rajtam, mint kellene. (SZ 53)

Csaba egy oldaltekintésben meggyűtette a németet. (IR 167)

megzünükölte – Csaba megzünükölte a hegedűt. (IR 202)

mentekezett – Egy szó nem sok, annyit se mentekezett. (IR 243)

morgadozva – Azonban az erdész szavára megcsillapodik, s morgadozva vonul vissza az óljába. (HV 247)

mötyögött – Flóriánné azonban vígan mötyögött tovább, mintha valami mulatságos anekdotával kedveskedne a társaságnak. (K 129)

múlt – Fölkelt és elcammogott. Tova múlt a sátorok között. (E 113)

noszított – Bizonyosan jól írt pedig – vélekedett meglelégedéssel –, mert nem noszított, hogy siessék. (E 15)

nyigett-nyögött – Az asszonyka nyigett-nyögött, didergett. (SZ 13)

nyihálta – Meglásd – nyihálta – megkeserülöd ezt! (L 123)
nyikácsolta – Ne engedjen! – nyikácsolta, hogy be kellett fognom a száját. (IR 131)
nyillantja – Hátha megfordul, és rám nyillantja az ajtót épp a legkritikusabb pillanatban. (HV 26)
nyuladt – A raj néha akkora karajba nyuladt, hogy a két végét nem lehetett látni. (L 195)
nyúlászódik – Íme a gyerek a turbánon ragyogó gyémántcsillagért nyúlászódik. (E 163)
nyügdöste – Hát csak magában sápadozott, szorongatta az öklét, nyügdöste a mérgét, hánykódott az ágyán. (IS 361)
nyünyükölt-nyanyákolt – A hegedű tovább nyünyükölt-nyanyákolt. (IR 202)
nyüzsög-bözsög – Milliónyi hangya nyüzsög-bözsög a hegyeken és völgyeken, s összesűrűdik a Rajna előtt. (L 218)
odacsörömbékelt – A pap letette a fakanalat és odacsörömbékelt Gáspár mellé. (E 28)
odakutyorodik – A dervis odakutyorodik. (E 220)
páhog – Lecsapja a gyolcs-sapkát maga mellé a földre, és páhog. (IS 50)
pillintve – Pergő nyelvvél beszélt, mosolygó szemmel pillintve olykor a barát arcára. (IS 198, Klára nővér)
pirregesse – Átilla megmutatta: hogyan csucsorítsa az ajkát, s hogyan pirregesse. (K 60)
pökedezett – A kertész ott állt. Várakozón nézett az arcomba, s nyugodtan pökedezett a pipája mellől. (HV 313)
puszikálódott – S pláne, ha búcsúzkodásaikban meg is puszikálódott valamelyik velem. (K 9)
ráeszüdütt – Dobó csakhamar ráeszüdütt, hogy a törökök éjjeli ostromlárma csak arravaló, hogy elvonja a figyelmet a fa-töltéstől. (E 511)
Sok könnyes töprengés után ráeszüdütem, hogy zörgetnem kell. (HV 46)
rájegesült – A főasszony szeme szinte rájegesült. (IR 72)
rápillintett – De még Margit is – szíve nagy megrezzenésére – rápillintett egyszer. (IS 153)
rázonkodnak – Némelyek nyöszörögnek, mások rázonkodnak, fogukat csikorgatják. (E 432)
rászemlélődtem – Közben Emökére is rászemlélődtem. (L 69)
rebezdélte – Előre mosolygott, és már előre rebezdélte. (IR 39)
rémlendezel – Csak ígérd meg nekem, hogy nem rémlendezel, hogy okos maradsz, amilyen mindig voltál. (ÁE 300)
respedt – Otthon már aggodalommal várták. A leves dél óta a tűzön respedt. (ÖT 50)
retyemutyámat – Izsák újra magára szedte a retyemutyámat. (HV 233)
rökölte – Tinók bögtek, lovak nyerítettek, disznók rökölte. (IS 279)
rútalkodik – Valóban, az ő nyakán nem rútalkodik semmi ín. (IR 182)
sajnákolt – Szegény fiú – sajnákol –, mily nagy a bánatod! (L 298)
sajolja – Sajolja még Átillát – gondolta Üllei. (K 189)
sanyarják – Mert tudd meg, hogy minél több váltságot várnak a rabért, annál nehezebb munkával sanyarják. (L 326)
siedelmes – Föld, deszka és habarcs s amennyi kő csak lehetett a siedelmes munka összevisszaságában, került a törésekre. (E 414)
sirinkelnek -- ...köszörűsök sirinkelnek és lakatosok kopácsolnak. (E 321)
slepezett -- Maga az asszony violaszin estiruhában slepezett idegesen. (ÖT 10)
sokadozott – A kerengőn sokadozó apácákra pillantott, és röstelkedve mentegetőzött. (IS 217)
szájanyaliskát – Keskeny Bernát lányát veszi el, Kingát. – Azt a koldust! Azt a szájanyaliskát! Azt a ...? (IS 150)
szélsül – Az udvaron vagy három virágágy, tulipánok és szélsül íriszek. (ÁE 195)
szemékedett – De hát van itt érdemesebb hölgy is – szemékedett Ida tétova szemmel a ballon-keblűre és a kis arcú szobrászra vélekedve. (IR 175)
szimmantja – Nézi: rútul vörös a hús. Szimmantja: az orrocskája elfintorodik. (K 143)
szimmogva – Ida megnyitotta a kilincset, és szimmogva találgatta: micsoda parfüm szaglik Ellának a ruhájából? (IR 63)
szürom-bököm – Aztán ott volt Pető Gáspár, egy laposra viaszolt szürom-bököm bajszerű ember... (E 310)
szuszorászott – Annál inkább szólt azonban a fújtató. Ez hörgött és szuszorászott, mint a beteg mellű ember. (AL 15, az orgonáról van szó)
tassogott – Estefelé hozzám tassogott az öreg. Láta, hogy nem alszom. (L 140)

tátulok – De én is bámulok, tátulok. (HV 178)

többültön-többült – Bent többültön-többült a forgáccsal, kénnel, faggyúval, szurokkal töltött hordó. (E 519)

túlságoskodtam – Mégis jogos a megjegyzése, hogy túlságoskodtam. (IR 245)

turbánzik – Mikor a csoport följebb-följebb hágyva ott turbánzik már a romlás előtt, Dobó tüzet kiált. (E 501)

túródzik -- ... nagy földhányás túródzik a vár délnyugati faláig, vagyis a mostani kapujáig. (E 507)

ugrosás – Csak a nagy ugrosás látszik... (E 524)

unakodva – Most azonban, hogy az orvos unakodva hallgatott, kipattant belőle. (IS 181)

uralgó – Fiául fogadja őt, és világot uralgó hatalmának szárnyát kiterjeszti fölötte. (E 164)

vállintott – Jakab mosolyogva vállintott. – Kutya csak kutya. (IS 95)

virongott – S hogy tovább haladtak, még sokáig előtte virongott a képe annak a kis pólyás babának. (IR 74)

vongált – Egy szoptató dajka vongált egy kékre festett gyermekkocsit a kapuban. (SZ 105)

zaklatolódzott – Még nem vesszük meg a trombitát? – zaklatolódzott a gyermek. (E 298)

zenge-zungával – Budán a királyi udvarban éppen különféle követek időztek, görög, bolgár, cseh, francia és tatár követek, mikor a had eleje az elnyert zászlókkal és a foglyokkal nagy zenge-zungával megérkezett. (IS 368)

zöldikélt – De az út mellett már zöldikélt a pásztortáska meg a fű. (IS 7)